گوڤارا ئەكادیمی یا زانكویا نەوروز (المجلة الأكاديمية لجامعة نوروز)، پ.٩ ژ.٤، ٢٠١٩/٢٠٢٠
حقوق الطبع والنشر ©2017. هذه مقالة الوصول اليها مفتوح موزعة تحت رخصة المشاع الابداعي النسبي – CC BY-NC-ND 4. 0.
e-ISSN: 2520-789X
https://doi.org/10.25007/ajnu.v9n4a976

گشتپرسی وەك ئامرازەكێ دیموكراسییا نیمچە راستەخو

د. رینجبر جمیل شیخو محمد، كولیژا یاسا وزانستێن رامیاری، زانكویا دهوك، هەرێما كوردستانێ- عێراق

پوختە

بابەتێ گشتپرسیێ وەك شێوازەكێ دیموكراسیەتا نیمچە سەربەخو، ئێك ژ بابەتێن گرنگە د چارچوڤێ یاسا دەستوریدا، چونكی ل گورەی گشتپرسیێ دەرفەت ژبو گەلی پەیدا دبیت دەربرینێ ب رازیبونێ یان نەرازیبونێ ژ رایا خو بكەت لسەر بابەتەكێ گشتی یێ دەستنیشانكری چ ئەڤ بابەتە بابەتەكێ سیاسی بیت یان دەستوری بیت یان یاسایەكا نورمال بیت. واتە گرنگیا بابەتێ گشتپرسیێ د ئەڤێ چەندێ دایە كو رێخوشكەرەكە ژبو گەلی بەژداری دورستكرنا بریارێن گرنگ ببیت، وچارەڤیسێ وان ئێكلابكەت. ئەڤ چەندە دیموكراسیەتا ئەڤێ پروسێسێ دیاردكەت، وبەلانسێ دناڤبەرا دیموكراسیەتا راستەوخو ودیموكراسیەتا نوینەرایەتیدا پەیدا دەت. بەلێ سەرەرای ئەڤێ چەندێ بابەتێ گشتپرسیێ مینا بابەتێن دی یێن یاسا دەستوری نەكەفتیە بەر ڤەكولینێن زانستی، بشێوەیەكێ دگەل گرنگیا ئەڤی بابەتی بگونجیت. لەورا دێ ڤەكولینا مە لسەر (گشتپرسی وەك ئامرازەكێ دیموكراسییا نیمچە راستەوخو) بیت، كو هاتیە دابەشكرن ل سەر دوو تەوەران، تەوەرێ ئێكێ یێ تایبەتە ب دیاركرنا تێگەهێ گشتپرسیێ وبنیاتێ وێ یێ یاسایی، وهەروەسا تەوەرێ دووێ یێ تەرخانكریە ژبو دیاركرنا جۆرێن گشتپرسییێ وبنەمایێن سەركەڤتنا وێ. وهەروەسا لدوماهیكا ئەڤێ ڤەكولینی دێ گرنگترین ئەنجام وپێشنیاران دیاركەین.

پەیڤێن دیار: گشتپرسی، دەستوور، دیموكراسیەت، ئازادی، گەل

1. دەسپێك

د بنیات دا دەستورێن وەلاتان وسیستەمێن سیاسی پشتبەستن لسەر دیموكراسیەتا راستەوخو دكر، ئەڤا دیموكراسیا راستپاردەیا گەلی دكر بشێوەیەكێ راستەوخو حوكمی لخو بكەتن، لێ ژبەر زێدەبونا رێژا ئاكنجیێن وەلاتان وبەرفرەهبوونا روبەرێ وانێ جوگرافی، وهەروەسا پەیدابونا چەندین پرسێن گرنگ ئەڤێن پێدڤی ب دارێشتنەكا هونەری وزانستی هەی، زوربەیا وەلاتان پشتبەستن لسەر دیموكراسیەتا نوینەرایەتی كر ژبو برێڤەبرنا كاروبارێن دەستهەلاتدارێ. لێ ژبو وێ یەكێ دەستهەلاتدارێن نوینەرێن گەلی د رەها نەبن، وجورە بەلانسەك دناڤبەرا هەرو شێوێن دیموكراسیەتێدا هەبیت. دەستورێن چەندین وەلاتان شێوەكێ دی یێ دیموكراسیێ پەیرەوكر كو گشتپرسی ئێك ژ شێوازێن وێ یە ئەوژی دیموكراسیەتا نیمچە راستەوخویە، بەرەما بەژداریكرنا گەلی دكاروبارێن دەستهەلاتدارییێدا دگەل هەبونا نینەران. لڤێرێ بومە دیاردبیت گشتپرسی ئامرازەكێ دیموكراسییە دهێتە ئەنجامدان ژبۆ ئێكلایكرنا چارەڤیسێ پرسێن گرنگ ئەڤێن گرێدای بەرژەوەندییێن نشتیمانی دناڤ وەلاتیدا، چ ئەڤ بەرژەوەندیە گرێدای بابەتێن یاسایی بن یان ژی گرێدای بابەتێن سیاسی بن، ژبەركو د ئەڤێ پروسێسێدا گەل خودانێ بڕیارا دوماهییێ یە. واتە ئەنجامدانا گشتپرسییێ سەلماندنا پەرەنسیپێ گەل ژێدەرێ دەستهەلاتێیە، چونكی ب شێوەیەكێ راستەوخو بابەتێ گشتپرسییێ ب رێیا گەلی دهێتە ئێكلایكرن. ئەڤ چەندە دیموكراسیەتا ئەڤێ پروسێسێ دیاردكەت، نەخاسمە ئەگەر گشتپرسی لگورەی هندەك بنەمایێن تایبەت بهێتە ئەنجامدان.

1.1 گرنگییا ڤەكولینێ

دڤی سەردەمیدا گشتپرسی تاكە ئامرازێ دیموكراسییە، لگورەی وی گەل بكاریت راستەوخو بەژداری كاروبارێن سیاسی وحكومرانیێ ببیت. لەورا ل ڤان سالێن دوماهیێ چەندین گشتپرسی هاتنە ئەنجامدان، مینا گشتپرسییا باشورێ سودانێ وهەرێما كوردستانا عیراقێ وكەتەلونیا، وهەروەسا گشتپرسیا بریتانیا وتوركیا وچەندین گشتپرسییێن دی، ئەڤ چەندە گرنگییا بابەتی دیاردكەت كو پێدڤییە ژ رویێ ئەكادیمی وزانستیڤە پتر گرنگییێ پێ بهێتەدان.

2.1 ئاریشا ڤەكولینێ

گشتپرسی وەك شێوازەكێ دیموكراسییا نیمچە راستەخو د خازیت رەواتیەكا یاسایی هەبیت، و د هەمان دەمدا تاكو ئەڤ گشتپرسیە دەربرینەكا راستەقینە ژ رایا گەلی بكەت پێدڤیە د بارودوخەكێ دیموكراسییدا بهێتە ئەنجامدان. لپەی ئەڤێ بیروكێ ئاریشا ڤەكولینێ د بەرسڤا ئەڤان پسیاراندا دیاردبیت. ئەوژی ئەرێ گشتپرسییێ

رەوايەتييا خو هەيە لدەمێ دهێتە ئەنجامدان بێ هەبونا تكێستەكا دەستورى يا راستەخو ببابەتێ گشتپرسيێڤە؟ ئەرێ ئەگەر گشتپرسى د بارودوخەكێ دوير ژ ديموكراسيەتێدا هاتە ئەنجامدان ب پشبەستن لسەر تكێستەكا دەستورى دێ ئارمانجا خو يا راستەقينە گەهينيت وەك شێوازەكێ ديموكراسييا نيمچە راستەوخو؟ ئەرێ مەرەم ژ گشتپرسييا راستەقينە چ يە؟ و چنە گرنكترين بنەمايێن سەركەفتنا پروسێسا گشتپرسيێ، كو لگورەى وان ئەڤ پروسێسە ب ديموكراسى بهێتە ل قەلەمدان؟

3.1 ئارمانجا ڤەكولينێ

ئارمانجا سەرەكى ژ ئەڤێ ڤەكولينێ ئەوە مەرەما راستەقينە ژ پروسێسا گشتپرسيێ بدەينە دياركرن، دگەل دياركرنا خويەتى وجورێن ئەڤێ پروسێسێ وچەوانيا پەيرەوكرنا وێ دناڤ تكێستێن دەستوريدا، بەرەما دياركرنا ياسايبونا ئەڤێ پروسێسێ وەك شێوازەكێ ديموكراسييا نيمچە راستەخو. هەروەسا ژ لايەكێ ديڤە ئارمانج ژ ڤەكولينێ ئەوە ديموكراسيەتا ئەڤێ پروسێسێ بدەتە دياركرن لگورەى شلوڤەكرنەكا بابەتى بەرەما دياركرنا ئەوان خالێن دبنە چارچوڤەكێ ديموكراسى لسەر كريارەكا دوير ژ هەمى بنەمايێن ديموكراسيێ. بتايبەتى لدەمێ هندەك ژ دەستهەلاتدارێن جيهانێ ژبو رەواتيا دەستهەلاتا خو پەنايێ بو دبەن د پروسێسا گشتپرسيێدا.

4.1 پەيرەوێ ڤەكولينێ

د ئەڤێ ڤەكولينێدا مە پەشتبەستن ل سەر پەيرەوێ سالوخەتدانێ وشلوڤەكرنێ كريە. ژبو دياركرنا ناڤەروكا بابەتى وشلوڤەكرنا تكێستێن ياسايى يێن گرێداى بابەتيڤە.

5.1 چارچۆڤێ ڤەكولينێ

ئەڤ ڤەكولينەل سەر دوو تەوەران هاتييە دابەشكرن، تەوەرێ ئێكێ يێ تەرخانكرييە ژبۆ تێگەهێ گشتپرسييێ وبنياتێ وێ يێ ياسايى، پشتى هاتيە دابەشكرن ل سەر دوو مەبەستا، مەبەستا ئێكێ، تێگەهێ گشتپرسيێ بخوڤە دگريت وتێدا مە رونى دايە سەر پێناسە وپێكهاتەيێن گشتپرسيێ دگەل دياركرنا مێژويا پەيدابونا وێ. دهەمان دەمدا مەبەستا دووێ خويەتى وبنياتێ ياسايى يێ گشتپرسيێ بخوڤە دگريت، د ئەڤێ مەبەستێ دا جێوازيا گشتپرسيێ ژ زاراڤێن نێزيك ژێ ودگەل بنياتێ وێ يێ ياسايى مە باس كرينە. وهەروەسا تەوەرێ دووێ يێ تايبەتە بجۆرێن گشتپرسييێ وبنەمايێن سەركەڤتنا وێڤە. ئەوژى لسەر دوو مەبەستان هاتييە دابەشكرن، مەبەستا ئێكێ جورێن گشتپرسيێ بخوڤە دگريت. دهەمان دەمدا مەبەستا دووێ بنەمايێن سەركەفتنا پروسێسا گشتپرسيێ باس دكەت. وهەروەسا دوماهيكا ڤەكولينى گرنكترين ئەنجام وپێشنياران بخوڤە دگرت.

2. تێگەهێ گشتپرسييێ وبنياتێ وێ يێ ياسايى

گشتپرسى ئامرازەكێ ديموكراسييە ژبۆ رادەربڕينا گەلى ل سەر پرسێن گرنگ وگرێداى بەرژەوەندييێن بلندێن وەلاتى، چ ئەڤ پرسە ياسا بن يان ژى بابەتێن سياسى بن يێن گرێداى بەرژەوندێن نشتيمانى، مينا ئەنجامدانا گشتپرسييێ لسەر دياركرنا چارەنڤيسى گەلەكى. ئەڤ پروسێسە وەك رێخۆشكەرەك دهێتە هژمارتن ژبۆ وێ يەكێ گەل ب شێوەيەكێ راستەوخو بەژدارى كاروبارێن دەستهەلاتێ ببيت وپرسێن گرنگ وچارەنڤيسساز ئێكلابكەت، چونكى گەل د ئەڤێ پروسێسێدا خودانێ بڕيارا دوماهييێ ل سەر ئەڤان پرسان، بەلكو ب دەنگێن گەلى چارەنڤيسێ وان ئێكلادبيت. لەورا گرنگە بزانين گشتپرسى چييە؟ وكەنگى ئەڤ پروسێسە پەيدا بوويە؟ ب چ شێوە دێ جياوازييێ دناڤبەرا گشتپرسييێ وزاراڤێن نێزيك ژێ مينا (هەلبژارتن وشورا وبەيعەتێدا) كەين؟ وزێدەبارى دياركرنا بنياتێ وێ يێ ياسايى.

1.2 تێگەهێ گشتپرسييێ

ژبۆ دياركرنا تێگەهێ گشتپرسييێ پێدڤييە پێناسە ومێژوويا ئەنجامدانا ئەڤێ پروسێسێ دياربكەين. ژبۆ ڤێ يەكێ دێ ئەڤى تەوەرى ل سەر دوو لقان دابەشكەين.

1.1.2 پێناسەيا گشتپرسييێ

بەرێ ئەم گشتپرسييێ وەك زاراڤ پێناسە بكەين، پێدڤييە دياربكەين كو د زمانێ ئينگليزيدا دبێژنە گشتپرسييێ (referendum)، هەروەسا د زمانێ فرەنسى ژيدا دبێژنە گشتپرسييێ (referendum)، لێ د زمانێ عەرەبيد دبێژنێ (الاستفتاو).

لێ سەبارەت پێناسەيا زاراڤێ گشتپرسييێ (ريفراندومێ)، ب گەلەك شێوازان ئەڤ زاراڤە هاتييە پێناسەكرن و زوربەيا پێناسەيان لێكنێزيكن و بهەمان ڕامان دەرچوينە.

د فقهێ دەستووريدا گشتپرسى هاتييە پێناسەكرن ب بەرچاڤكرنا بابەتەكێ گشتى ل سەر گەلى ژبۆ وەرگرتنا ڕايا وى ب رازيبوونێ يان نەڕازيبوونێ(1). واتە زڤرينە ژبۆ گەلى و بەرچاڤكرنا بابەتەكيە ل هەمبەر داكو ڕايا خو ل سەر بدەت، دبيت ئەڤ بابەتە ياسابيت، يان ژى بابەتەك بيت ب سياسەتا حكومەتێڤە گريداى بيت(2).

هەروەسا هندەك دبینن مەرەم ژ گشتپرسییێ زڤرینە بۆ گەلی، كو خودانێ سەروەرییە، ژبۆ وەرگرتنا رایا وی ب رازیبوونێ یان نەرازیبوونێ ل سەر هەر بابەتەكێ گشتی، چ ئەڤ بابەتێ گشتی بابەتەكێ یاسایی بیت، یان بابەتەكێ دەستووری بیت، یان ژی بابەتەكێ سیاسی بیت(3).

ژ لایەكێ دیڤە گشتپرسی هاتییە پێناسەكرن، كو دەربرینەكا راستەوخویە ژ گەلی ب پەسندكرنێ یان پەسەندنەكرنا پروژەكێ هاتییە پێشكێشكرن ب شێوەیەكێ راستەوخو ژ لایێ دەستهەلاتا جێبەجێكرنێڤە بو هاوەلاتییان داكو پەیڤا خۆ ل سەر بدەن(4).

لێ ئەڤێ پێناسێ گشتپرسی بەرتەنك كریە ل سەر بەرچاڤكرنا پروژەیان ژ لایێ دەستهەلاتا جێبەجێكرنێڤە ل سەر هاوەلاتییان، هەروەسا ژ ئالیەكێ دیڤە پەیڤا هاوەلاتی هەر كەسەكی ڤەدگریت یێ ناسناما ئەوی وەلاتی هەبیت، لێ د بابەتێ گشتپرسییدا ب تنێ هاوەلاتیێن خودان مافێن سیاسی مافێ دەنگدانێ هەیە.

ل دوماهییێ ئەم دشێین بێژین، گشتپرسی زڤرینە بۆ رایا گەلی ب بەلێ یان نەخێر ل سەر بابەتەكێ گشتی یێ دەستنیشانكری چ ئەڤ بابەتە بابەتەكێ یاسایی بیت یان ژی بابەتەكێ سیاسی بیت، ژبەركو گەل ژێدەرێ دەستهەلاتێ وخودانێ سەروەرییە.

واتە ئەڤ بابەتێ یاسایی یێ ئەم باس لێ دكەین، مەرەم ژێ ئەوە بابەتێن دەستووری ویاسایی ب خوڤە دگریت، ژبەركو دەستوور دهێتە هژمارتن یاسا بەلكو بلندترین یاسایە د ناڤ وەلاتیدا، ول گوپیتكا بلنداهییا یاسایان دهێت. ژلایەكێ دیڤە ئەڤ بابەتێ سیاسییێ ئەم باس لێ دكەین، دبیت بابەتەكێ سیاسی یێ گرێدای بەرژەوەندەكا گشتییا گەلی بیت، مینا دیاركرنا چارەنڤیسێ گەلەكی، یان دیاركرنا سیستەمێ حوكمرانییا وەلاتەكی، هەروەسا دبیت ئەڤ بابەتێ سیاسی دیاركرنا كەسەكێ سیاسی بیت، وەك سەرۆكێ وەلاتی. هەر چەندە هندەك شارەزایێن یاسایێ جیاوازییێ دكەن د ناڤبەرا گشتپرسییا سیاسی ئەڤا بابەتێ وێ گرێدای پرسەكا سیاسی بیت وگشتپرسییا كەسی ئەڤا گرێدای بیت ب دیاركرنا كەسەكیڤە وەكو سەروكێ وەلاتی. لێ هەر چەوا بیت، دیاركرنا كەسەكی وەك سەرَوكێ وەلاتی پێدانا رەوراتییە ژبَو كەسكی د پوستەكێ سیاسیدا.

ژ پێناسەیێن ل سەری دیاركری، بۆ مە دیاردبیت، كو پێكهاتەیێن سەركی د پرۆسێسا گشتپرسییێدا، ئەڤێن ل خوارێنە:-

- هەبوونا گەلی: گەل ب شێوەیەكێ گشتی دبیتە دوو جۆر، گەلێ جڤاكی، كو هەمی هاوەلاتییان ب خوڤە دگریت یێن خودان رەگەزناما ئەوی وەلاتی بن، هەروەسا گەلێ سیاسی زێدەباری سەخلەتێ هاوەلاتی ورەگەزنامێ پێدڤییە ئەو كەس بن یێن مافێن سیاسی هەین، ئەڤێن ژێیێ یاسایی تەمامكری و مەرجێن دەنگدانێ ل دەڤ هەین ل دویف یاسایێن ناڤخویی یێن وەلاتی. سەبارەت بەژدارییا گەلی د پرۆسێسا گشتپرسییێدا، گومان تێدا نینە گەلێ سیاسی بەژداری ئەڤێ پروسێسێ دبیت ژبەركو گشتپرسی مافەكێ سیاسیە.
- مەرەم ژ گشتپرسییێ ئەوە بەرچاڤكرنا بابەتەكێ گشتی ل همبەر گەلی : پێكهاتەیێ دووێ د پروسێسا گشتپرسییێدا ئەوە، بەرچاڤكرنا بابەتەكێ گشتییە ل هەمبەر گەلی (گەلێ سیاسی)، واتە ئەڤ بابەتە پێدڤییە بابەتەكێ گشتی بیت دناڤ وەلاتیدا وگرێدای بەرژەوەندا نشتیمانی بیت.

لێ ل ڤێرێ پرسیارەك پەیدادبیت، ئەوژی ئەوە ئەرێ كێ مافێ بەرچاڤكرنا بابەتێ گشتی ل همبەر هەیە گەلی؟ ب رامانەكا دی كێ ماف هەیە بابەتێ گشتی بێخیتە بەر گشتپرسییێ داكو گەل رایا خۆ ل سەر بدەت؟

ژبۆ بەرسڤدانا ئەڤێ پرسیارێ پێدڤییە نێرینەكێ ل سەر دەستوورێن چەندین وەلاتان بكەین، ژبەركو هەلویست ژ دەستورەكی بو دەستورەكێ دی جیاوازە:-

أ- دەستهەلاتا جێبەجێكرنێ: دەستوورێن زۆربەیا وەلاتان مافێ بەرچاڤكرنا بابەتەكێ گشتپرسییێ ل همبەر گەلیدایە دەستهەلاتا جێبەجێكرنێ كو مافێ دەستپێشخەرییا گشتپرسییێ دایە ئێك ژ باسكێن دەستهەلاتا جێبەجێكرنێ (سەروكێ وەلاتی یان جڤاتا وەزیران)، مینا دەستووری سوریا یێ سالا 1973، كو ئەڤ مافە دایە سەروك كوماری ژبۆ پرسێن گرنگ یێن گرێدای بەرژەوەندێن بلندێن وەلاتی(5).

ب- دەستهەلاتا یاسادانانێ: دەستوورێن چەندەك ژ وەلاتان مافێ بەرچاڤكرنا بابەتەكێ گشتی ل همبەر گەلیدایە دەستهەلاتا یاسادانانێ، ئەڤ چەندە ژی پەیدادبیت، ل دەمێ دەستهەلاتا ناڤبری دڤێت چەندەكێ ژ دەستهەلاتێن خۆ بۆ گەلی بهێلیت، مینا ئەڤا هەی ل وەلاتێ ویلایەتێن ئێكگرتی یێن ئەمریكی ل سەر ئاستێ ویلایەتان چونكی دەستووری

ئەمریکی یێ سالا 1787، گشتپرسی ل سەر ئاستێ فیدرالی وەرنەگرتیە. بەلکو ل سەر ئاستێ ویلایەتان زۆربەی جاران مافێ بەرچاڤکرنا بابەتێ گشتی ل همبەر گەلی ل ویلایەتان دایە دەستهەلاتا یاسادانانێ (6).

ج- گەل (هندەك ژ دەنگدەران): دەستوورێ چەند وەلاتان مافێ بەرچاڤکرنا بابەتەکێ گشتی ل همبەر گەلیدایە هندەك ژ دەنگدەران، ئەڤ چەندە ژی ب رێیا بەرچاڤکرنا بابەتی ژ لایێ گەلی بخو ڤە پەیدادبیت، بۆ نموونە دەستوورێ سویسرا یێ سالا 1874، ئەڤ مافە دایە (100000) سەد هزار کەسێن خودان مافێن سیاسی ژبۆ وێ یەکێ لێژڤرینەکا تەڤگر ل سەر دەستوورێ فیدرالی بهێتە کرن(7)، هەروەسا ژبۆ لێژڤرینەکا پارچەیی ل سەر هەمان دەستوور بهێتە کرن(8). هەروەسا دەستوورێ ئیتالیا یێ سالا 1947، ئەڤ مافە دایە (50000) پێنجی هزار دەنگدەران(9).

- رایا گەلی ب بەلێ یان نەخێر (رازیبوون یان نەرازیبوون) ل سەر بابەتێ گشتپرسییێ: پێکهاتەیێ سێیێ ژ گشتپرسییێ ئەوە، گەل بریارا خۆ ب بەلێ یان نەخێر (رازیبوون یان نەرازیبوون) ل سەر ئەڤی بابەتێ گشتی یێ ل همبەر هاتییە بەرچاڤکرن بدەت. ئەڤ چەندە ژی د کارتا گشتپرسییێدا یا دیارکریە، زێدەباری ئەڤێ چەندێ هەتا ئەڤ پێکهاتەیە یێ ساخلەم بیت پێدڤییە ئەڤ پرسیارا د کارتا گشتپرسییێدا هاتی یا ب ساناهی وزەلال بیت، داکو دشیانێن دەنگدەریدا بیت ب شێوەیەکێ دورست دەنگی ب بەلێ یان نەخێر ل سەر بابەتی بدەت.

2.1.2 مێژوویا پەیدابوونا گشتپرسییێ

ئەگەر ئەم بزڤرینە ژێدەرێن باس ل گشتپرسییێ کری دێ بۆ مە دیار بیت، وەلاتێ سویسرا ئێکەم وەلات بوویە ئەڤ پروسێسە ناسکری، بۆ جارا ئێکێ ل سەدێ پازدێ ل ڤی وەلاتی گشتپرسییا گەلی دەرکەڤتیە، ل دەمێ جڤاتێن (12) دازدە کانتونان بریار ل سەر گشتپرسییێ دای وەك ئامرازەك ژبۆ ئێکلاکرنا پرسێن ناوچەیی وکاروبارێن گشتی، ل گەل وێ چەندێ بریارا دوماهییێ بۆ جڤاتێن کانتونان بمینیت(10). پاشی ل هەمان وەلات ب شێوەیەکێ فەرمی د دەستوورێ سالا 1874دا، باس ل گشتپرسییێ هاتییەکرن، واتە سویسرا دهێتە هژمارتن وەلاتێ دایك د ئەڤی بواریدا، لێ ئەڤ گشتپرسییا د دەستوورێ سویسرا دا هاتی گشتپرسییا یاسایی بوویە، مادێ (89) ژ دەستوورێ ئەڤی وەلاتی ئاماژێ ب وێ چەندێ ددەت یاسایێن دەولەتا فیدرال، هەروەسا مەراسیم وبریارێن وێ دەرناکەڤن بێ رازەمەندیا هەر دوو جڤاتان (هەر دوو جڤاتێن پەرلەمانێ وەلاتی پێکدهینن). ویاسا دێ هێنە بەرچاڤکرن ل همبەر گەلیدا کو پەسەند بکەت یان رەتبکەت ئەگەر ئەڤ چەندە ژلایێ (30000) سە هزارا ژ تاکێن گەلیڤە هاتە داخوازکرن.

واتە ل ڤێرێ بۆ مە وەسا دیاردبیت، ل وەلاتێ سویسرا ئەگەر (30000) سە هزار کەسان ژ گەلی داخوازکر کو یاسا ل همبەر وان بهێتە بەرچاڤکرن، داکو دەنگی ل سەر بدەن د گشتپرسییەکێدا، پێدڤییە ئەڤ یاسایە ل همبەر بهێتە بەرچاڤکرن، چونکی دەستوورێ ئەڤی وەلاتی ئەڤ چەندە ب رهونی دیارکریە.

هەروەسا ئەگەر وەلاتێ سویسرا ئێکەم وەلات بیت، پروسێسا گشتپرسییا یاسایی ناسکربیت وئێکەم وەلات بیت ماف دابیتە چەند کەسان ژ گەلێ خۆ بریارێ ل سەر یاسایان بدەن، وەلاتێ فرەنسا ئێکەم وەلاتە گشتپرسیا دەستووری ناسکری. ل وەلاتێ فرەنسا ئێکەم نەمامێ گشتپرسییا دەستووری شینبوویە، ئەڤ گشپرسیە هاتییە ئەنجامدان ب شێوێ گشتپرسییا دانانێ ل دستوورێ فرەنسی یێ سالا 1793، هەروەسا دەستوورێ فەرەنسی یێ سالا 1975. ژبەر ئەڤێ چەندێ وەلاتێ فرەنسا دهێتە هژمارتن وەلاتێ بەراهییێ د گشتپرسییا دەستووریدا، ئانکو ل پێش وەلاتێ سویسرا د بوارێ گشتپرسیا دەستووریدا دهێت. هەروەسا ل سالا 1799، دەستوورێ فرەنسی ب گشتپرسییێ هاتە دانان، لێ زێدەباری دانانا ئەڤی دەستووری ب گشتپرسییێ دهەمان گشتپرسیدا دەنگ ل سەر سەرۆکێ وێ وەلاتی هاتە دان، ژبەرکو ئەڤ دەستوورە یێ گرێدای بوو ب ناڤێ (ناپلیون)ێڤە. واتە د ڤێ گشتپرسییێدا دەستوورێ فرەنسا یێ سالا 1799هاتە دانان، هەروەسا دانانا (ناپلیون)ی وەك سەرۆك وەلات هاتە پەسەندکرن(11).

ژ ئەڤا ل سەری بو مە دیار دبیت مێژوویا 1799، ئێکەم مێژوو بوویە گشتپرسییا کەسی ئانکو ئەڤ گشتپرسیێن ل سەر سەرۆك وەلاتان دهێنە ئەنجامدان هاتییە د ناڤ پروسێسا گشتپرسییێدا. پشتی ئەڤێ مێژوویێ ئەڤ جۆرە گشتپرسییە ل سالا 1802 ل وەلاتێ فرەنسا بەربەلاڤ بوو، د گشتپرسییەکێدا (ناپلیون) وەك کونسلێ ئەڤی وەلاتی بو هەمی ژیێ وی هاتە دیارکرن، ول سالا 1804، (ناپلیون) د

گشتپرسییەکا دیدا دبیتە ئیمپراتۆرێ ئەڤێ وەلاتی. هەروەسا د گشتپرسییا سالا 1851، (لویس ناپلیون) ئانکو (ناپلیونێ سێیێ) هاتە ڕاسپاردن ژبۆ داڕێشتنا دەستوورەکێ بۆ وەلاتێ فرەنسا، پاشی دبیتە ئیمپراتور د گشتپرسییا سالا 1852 دا(12).

پشتی ئەڤێ چەندێ ول دەسپێکا سەدێ بیستێ گشتپرسییا گەلی ب شێوەیەکێ بەرچاڤ بەربەلاڤ بوو ل گەلەك دەولەتێن ئەوروپی، مینا ئەلمانیا د دەستوورێ ڤایماری ئەلمانیدا یێ سالا 1919 ونەمسا د دەستوورێ سالا 1920 دا ویونان د دەستوورێ سالا 1920 دا وچیك وسلوفاکیا د دەستوورێ سالا 1922 دا، هەروەسا ئیسپانیا د دەستوورێ سالا 1931 دا(13).

هەروەسا ل سەر ئاستێ وەلاتێن عەرەبی زۆربەیا دەستوورێن ئەڤان وەلاتان ئاماژە ب گشپرسییێ کریە، ژ وان دەستوورێن وەلاتێ میسرێ هەر ژ دەستوورێ سالا 1956 وهەمی دەستوورێن دی یێن میسری ودەستوورێ موریتانیا یێ سالا 1960 ودەستوورێ سوریا یێ سالا 1971، هەروەسا دەستوورێ سودانێ یێ سالا 1973. ل عیراقێ ئێکەمین گشپرسی هاتیە ئەنجامدان ل سالا 1921 بوو، ل سەر دەستنیشانکرنا شاە فەیسەلی (ملك فیصل) ل ڕوژا 1921/7/11، کو ب ڕێژا 97% دەنگێن بەلێ ژبۆ دەستنیشانکرنا وی وەك ئێکەم شاە ل عیراقێ هاتنە دان(14).

ل هەرێما کوردستانێ ل سالا 2005، گشتپرسییەك هاتە ئەنجامدان، ژبۆ مان یا جودابوونا هەرێما کوردستانێ ژ عیراقێ، دئەنجامدا ڕێژا 98% دەنك ژبۆ جودابوونێ هاتنە دان، لێ ئەڤ گشتپرسییە یا فەرمی نەبو، چونکی چ لایەنێن فەرمی ب ئەنجامدانا وێ ڕانەبون.

2.2 خویاتییا گشتپرسییێ وبنیاتێ وێ یێ یاسایی

گشتپرسی وەك ئامرازەکێ دیموکراسی ژبو وەرگرتنا رایا گەلی زور جاران نێزیك دبیت ژ هندەك پروسێسێن دی، لەورا پێدڤیە خویاتییا ئەڤێ پروسێسێ دیاربکەین، وپاشان بنیاتێ وێ یێ یاسایی بدەینە دیارکرن.

1.2.2 جیاوازییا گشتپرسییێ ژ زاراڤێن نێزیك ژێ

نێزیکیەك هەیە دناڤبەرا گشتپرسییێ وهندەك زاراڤێن دیدا مینا هەلبژارتن وبەیعەت وشورا، ژبەرکو د ئەڤان پروسێساندا ژڤرین بۆ ڕایا گەلی هەیە، لەورا پێدڤییە ئەم گشتپرسییێ ژ ئەڤان زاراڤان جیاواز بکەین.

1.1.2.2 جیاوازییا گشتپرسییێ ژ هەلبژارتنان

ژ چەند ڕویاڤە جیاوازی د ناڤبەرا ئەڤان هەدوو زاراڤاندا هەیە. ئەڤ جیاوازیە د ڤان خالاندا دیاردبیت:-

أ- **ژ رویێ پەیوەندییێ ب دیموکراسیەتێڤە:** گشتپرسی دهێتە هژمارتن دیشێوازەك ژ شێوازێن دیموکراسیا نیمچە راستەوخو، ژبەرکو گەل ب شێوەیەکێ راستەوخو بکارهینانا دەستهەلاتێ ڕادبیت.

بەلێ دسیستەمێ هەلبژارتناندا، گەل ڕادبیت بپێدانا دەستهەلاتێ بۆ نێنەران داکو ل شینا گەلی ئەڤێ دەستهەلاتێ ب ڕێڤەببەن، واتە هەلبژارتن ب ڤێ ڕامانێ ب بنیاتەك ژ بنیاتێن دیموکراسیا نوینەرایەتی (نیابی) دهێتە هژمارتن(15).

ب- **ژ رویێ بکارهینانا دەستهەلاتێڤە:** بکارهینانا دەستهەلاتێ دسیستەمێ گشتپرسییێدا، یا راستەوخویە ژ لایێ گەلیڤە. ژبەرکو گەل راستەوخو بڕیارا خۆ ل سەر بابەتێ گشتپرسییێ ددەت.

بەلێ د پروسێسا هەلبژارتناندا، بکارهینانا دەستهەلاتێ یا نەراستەوخویە، ژبەرکو دەستهەلات دهێتە بکارهینان ب ڕێکا نوینەران. واتە گەل نوینەران دهەلدبژێریت ونوینەر دەستهەلاتێ ب ڕێڤەدبەن(16).

ج- **ژ رویێ دەمیڤە:** پروسێسا گشتپرسییێ زوربەی جاران ئەگەر نەبێژین هەمی جاران، ل دەمەکێ دەستنیشانکری ناهێتە ئەنجامدان. بەلکو دبیت دسالەکێدا پتر ژ جارەکێ پروسێسا گشتپرسییێ ل وەلاتەکێ بهێتە ئەنجامدان، بتایبەتی ئەڤ وەلاتێن دەستوورێن وان گشتپرسی کریە مەرج بو تێپەراندنا هندەك یاسایان مینا وەلاتێ سویسرا. دهەمان دەمدا دبیت د ماوێ چەندین سالاندا ئەڤ پروسێسە نەهێتە ئەنجامدان.

بەلێ دپروسێسا هەلبژارتناندا، دەستوورێن زوربەیا وەلاتان، هەروەسا یاسایێن هەلبژارتنان ماوێ ئەنجامدانا هەلبژارتنان دەستنیشانکریە، کو پێدڤییە هەلبژارتن د ئەڤێ ماوەیدا بهێنە ئەنجامدان، ئەڤجا ئەڤ ماوەیە چ ماوەیەکێ کورتبیت یان ژی ماوەکێ درێژ بیت، لێ هەر چەوابیت دڤێت یێ دەستنیشانکری بیت. بۆ نموونە هەلبژارتنێن سەرۆکایەتییێ ل وەلاتێ ویلایەتێن ئێککگرتییێن ئەمریکی ل (4) چار سالان جارەکێ دهێنە ئەنجامدان، لێ هەلبژارتنێن جڤاتا نوینەران ل هەمان وەلات (2) دوو سالان جارەکێ دهێنە ئەنجامدان، هەروەسا

هەلبژارتنێن جڤاتا پیران (6) شەش سالان جارەکێ ل ڤی وەلاتی دهێنە ئەنجامدان(17).

د- **ژ رویێ چەوانییا دەنگدانێڤە:** د پروسێسا گشتپرسییێدا، دەنگدەر دەربرینێ ژ رایا خو دکەت ب بەلێ یان نەخێر ل سەر بابەتەکێ گشتییێ دیارکری، واتە ب تنێ دەنگدەر د ڤێ پروسێسێدا یان ب رازیبوون یان نەرازیبوون دێ رایا خو ل سەر بابەتێ دەنگدانێ دیارکەت، ئەڤە ئەگەر گشتپرسی ل سەر بابەتەکێ بیت ئەڤ بابەتە چ یاسا بیت، چ ژی بابەتەکێ گرێدای بەرژەوەندا گەلی بیت(18).

بەلێ د پروسێسا هەلبژارتناندا، دەنگدەر دێ کەسەکێ هەلبژێریت ژ ناڤ دوو کەسان یان پتر ژبۆ وەرگرتنا پوستەکێ دیارکری مینا هەلبژارتنا سەروکێ وەلاتی، واتە د ڤێ پروسێسێدا دەنگدەر دێ کەسەکێ هەلبژێریت، بەرۆڤاژی پروسێسا گشتپرسییێ کو دەنگدەری رایا خو ل سەر بابەتەکێ ددا. ئەڤە ئەگەر هەلبژارتنا کەسەکێ بیت، لێ ئەگەر هەلبژارتن بسیستەمێ لیستان بیت، دێ دەنگدەر د ڤێ پروسێسێدا کومەکا کەسان هەلبژێریت بۆ نموونە هەلبژارتنێن جڤاتێن نوینەران بتایبەت ئەگەر هەلبژارتن بسیتەمێ لیستێن گرتی بن. ژبەرکو ئەڤ بەربژێرێن دناڤ لیستێدا ژلایێ دەنگدەریڤە دێ هێنە هەلبژاراتن.

ل ڤێرێ پرسیارەك پەیدادبیت ئەوژی ئەرێ جیاوازی دناڤبەرا هەلبژارتنان وگشتپرسییا کەسیدا (الاستفتاو الشخصی) چیە؟

ژبۆ بەرسڤدانا ئەڤێ پرسیارێ پێدڤییە ئەم بزانین د پروسێسا هەلبژارتنێدا پتر ژ بەربژێرەکێ هەیە، و دەنگدەر دێ ئێکێ ژ ئەوان هەلبژێریت ئەگەر هەلبژارتن تاکێ بن، یان چەند کەسان دێ هەلبژێریت، ئەگەر هەلبژارتن ب لیستان بن، وەکی مە ل سەری دیارکری، بەلێ د پروسێسا گشتپرسییا کەسیدا ب تنێ ئێك بەربژێر هەیە، و بتێ دەنگدەری ماف هەیە ب(بەلێ) یان (نەخێر) وەرگرتنا پوستێ سەرۆکاتییا وەلاتی ژبۆ ئەڤی بەربژێری ئێکلاکەت.

2.1.2.2 جیاوازیا گشتپرسییێ ژ شورایێ

د هەردوو پروسێساندا رایا گەلی دهێتە وەرگرتن لێ چەندین جیاوازی دناڤبەرا واندا هەنە:-

أ- ژ رویێ کەسێن دەنگدەر ڤە: کەسێن دەربرینێ ژ رایا خۆ دکەن د پروسێسا گشتپرسییێدا ئەو هەمی دەنگدەرێن یێن مەرجێن دەنگدانێ لدەڤ هەین ل دویڤ یاسایێن ناڤخۆیی یێن وەلاتی، کو ماف هەیە بەژداری پروسێسا دەنگدانێ ببن. ل زۆربەیا وەلاتان ئەڤ مەرجە گرێدای ژیێ وی کەسینە یێ بەژداری ئەڤێ پروسێسێ دبیت، کو پێدڤییە ژیەکێ دیارکری هەبیت، بۆ نموونە ل زۆربەی وەلاتان ئەو کەسێ مافێ دەنگدانێ هەبیت، پێدڤییە رەگەزناما وەلاتی هەبیت، و(18) هەژدە سال ژ ژیێ خۆ تەمامکرین، هەروەسا پێدڤییە ژ رویێ عەقلیڤە یێ تمامبیت وهەژایەتیا ئەدەبی ژی هەبیت، واتە نەهاتبیتە حوکمکرن ب تاوانەکا گرێدای شەرەفێڤە(19).

بەلێ د پروسێسا شوراییدا، کەسێن دەنگدەر ئەو هەمی کەسن نینن یێن مەرجێن دەنگدانێ ل دەڤ هەین ل دویڤ یاسایێن ناڤخۆیی یێن وەلاتی. بەلکو ب تنێ (أهل الحل والعقد) نە، ئەڤ کەسانە تەخەکا دەستنیشانکریە ژ خەلکی وچاکترینێن وان مینا شارەزا وزانا وخودان ئەزموون وشەهرەزایی د زانستێن جیاواز دا، ئەوێن دشیانێن واندا بحەکمانە بابەتێ شورایێ ئێکلاکەن، چونکی خودان شیان وزانستن(20).

ب- ژ رویێ بابەتێ را ل سەر دهێتە وەرگرتن: بابەتێ دەنگ د پروسێسا گشتپرسییێدا ل سەر دهێتە دان بابەتکێ گشتیە، دڤێت هەلویستێ گەلی ل سەر بهێتە زانین، ئانکو رایا گەلی ل سەر بهێتە دان، مینا پرۆژێن یاسایا و پرسێن سیاسی وەك دیارکرنا سیستەمێ سیاسی یێ وەلاتی، یان دیارکرنا چارەنڤیسێ گەلی.

بەلێ بابەتێ د پروسێسا شوراییدا دەنگ ل سەر دهێتە دان ، یێ گرێدایە ب ئەوان بابەتاڤە ئەڤێن چ تکێستێن ئێکلاکەر سەبارەت وان د پەرتوکا خودایێ مەزن وفەرمودەیێن پێغمبەری ((سلاڤێن خودێ ل سەر بن)) دا نەهاتین ، چونکی ئەو بابەتێن تکێست پێ هاتین هیچ دەرفەتەك نینە، داکو (اجتهاد) تێدا بهێتە کرن، بەلکو پێدڤییە هەر کەسێ ب ئاینێ ئیسلامێ رازیبوی پێگیرییێ ب وان هەمی تشتان بکەت، یێن ئاینێ پیرۆزێ ئیسلامێ پێ هاتی. واتە زۆربەی جاران بابەتێ شورایێ ب کاروبارێن سەر رویێ ئەردی یێ گرێدایە بۆ نموونە بابەتێن جەنگی وهونەرێن رەفتارکرنێ ل گەل دوژمنی(21).

ج- ژ رویێ سنوورێن رادەربرینێڤە: د پروسێسا گشتپرسییێدا، کەسێ خودان ڕا (دەنگدەر) ژبلی رازیبوونێ و نەرازیبوونێ یان (بەلێ) و(نەخێر) ل سەر بابەتێ گشتپرسییێ چ بژاردەیێن دی نینن، واتە مافێ گەنگەشێ یان ڕاڤەکرنێ، یان ڕاستڤەکرنێ یان زێدەکرنێ ل سەر بابەتێ دیارکری نینە، هەروەسا د ئەڤێ پروسێسێدا دەنگدەری ماف نینە پێشنیارێن نوی ل سەر بابەتێ گشتپرسییێ دیاربکەت.

بەلێ د پروسێسا شوراییدا، کەسێن خودان ڕا، لێکولینا بابەتێ شورایێ ژ هەمی لایەکێڤە دکەن ، بەلکو مافێ ڕازیبوونێ ورەتکرن وراستڤەکرنا بابەتێ شورایێ هەیە، هەروەسا بۆ وان هەیە گەنگەشێ ل سەر بابەتێ شورایێ بکەن ورەخنێ ل وان چارەسەریان بگرن یێن ل سەر بابەتێ شورایێ هاتییە پێشکێشکرن، زێدەباری ئەڤێ چەندێ ماف هەیە هندەك چارەسەریێن دی ل شینا وان چارەسەریان پێشکێشکەن، لێ ل ڤێرێ ئەڤ خودان ڕایە دپێگیرن ب ئەحکامێن شەریعەتا ئیسلامیڤە ل دەمێ پێشنیارێن خۆ ددەن، ژبەرکو دشیانێن واندا نینە پێشنیارەکێ بدەن یان حوکمی ل سەر بابەتەکی بدەن بەرۆڤاژی ئەحکامێن دیارکری بیت. بەلکو رولێ وان یێ سنووردارە ب لێگەریان و دەرکرنا حوکمێ خودێ د بابەتێ شوراییدا، د ڤێرێدا ئەڤ کەسە ل حوکمێ خودێ دگەڕن ل سەر ئەڤی بابەتی نەکو حوکمێ خو ل سەر ددەن(22).

3.1.2.2 جیاوازیا گشتپرسییێ ژ بەیعەتێ

د ئەڤێ تەوەریدا دێ جیاوازێ دناڤبەرا گشتپرسیا کەسی وبەیعەتێدا دیارکەین، سەرەرای ئەوێ چەندێ د هەردوو پروسێساندا کەسەك ژبۆ ب رێڤەبرنا دەستهەلاتا وەلاتی دهێتە دەستنیشانکرن، وەك سەرۆك وەلات. لێ ژ چەندین رویانڤە ئەڤ هەردوو پروسێسە ژێك دجیاوازن. ئەڤ جیاوازیە ژی ئەڤێن لخوارێنە:-

أ- ژ رویێ داخوازا سەرۆکاتیێڤە: د پروسێسا گشتپرسیا کەسیدا، بەربژێر داخوازێ ژ گەلی دکەت، ڕایا خو ل سەر وی دیارکەن، ژبۆ وەرگرتنا پوستێ سەرۆکێ وەلاتی، یان ژی دووبارە مانا وی د ئەڤی پوستیدا.

لێ د پروسێسا بەیعەتێدا، (أهل الحل والعقد) بەربژێری بۆ خەلافەتێ دیاردکەت، پشتی لێکولینەکا باش ل سەر وی ژ لایێ وانڤە دهێتە کرن، پاشی باشترین بەربژێر ئەڤێ ژ هەمیان پتر مەرجێن خەلافەتێ ل دەڤ هەبن دەستنیشاندکەن وخەلافەتێ ل سەر ئاراستەکرن، ئەگەر رازیبوو دێ بەیعەتێ دەنێ ودێ گرێبەستا ئیمامێ هێتە گرێدان ب ڤێ بەیعەتێ، پاشی دێ ئومەت بەیعەتێ دەتێ و دێ پێگیرێن گوهداریا وی بکەن، بەلێ ئەگەر هات بەربژێر یێ رازینەبوو یان بابەت رەتکر د ڤی حالەتیدا ئەڤ چەندە ل سەر ناهێتە سەپاندن، بەلکو فەرە ل سەر (أهل الحل والعقد) کەسەکێ دی یێ باش بەربژێربکەن وبەیعەتێ بدەنێ. واتە د بەیعەتێدا کەسێ بەربژێر خو ل سەر کەسێن خودان ڕا نا سەپینیت داکو بهێتە هەلبژارتن(23).

ب- ژ رویێ مەرجێن بەربژێریڤە: د پروسێسا گشتپرسیا کەسیدا، مەرجێن پێدڤی ژبۆ بەربژێرکرنا کەسەکی ژبۆ وەرگرتنا پوستێ سەرۆکێ وەلاتی، ئانکو دووبارە بەخشینا رەواتییێ ژبۆ ئەڤی پوستی ژبۆ سەرۆکێ وەلاتی هاتینە دیارکرن د دەستووری وەلاتیدا یان د یاسایێن ناڤخویی یێن ئەڤی وەلاتیدا، و ئەڤ مەرجە ژ یاسایێن وەلاتەکی بۆ یاسایێن وەلاتەکێ دی د جیاوازن، بەلێ زۆربەیا ئەڤان مەرجان ئەڤێن لخوارێنە:-

- پێدڤییە بەربژێری ڕەگەزناما وەلاتی هەبیت.
- پێدڤییە بەربژێر خودان مافێن سیاسی وسڤیل بیت.
- پێدڤییە بەربژێری ژیەکێ دیارکری دەربازکربیت(24).

بەلێ بەربژێر د دپروسێسا بەیعەتێدا، پێدڤییە ئەڤ مەرجە ل دەڤ هەبن(25):-

- پێدڤییە بوسلمان بیت:- گومان تێدا نینە پێدڤییە خەلیفە کەسەکێ بوسلمان بیت. ئەگەر ئەم تەماشەی گوتنا خودایێ مەزن بکەین ((یا أیها الزین یمنوا أگیعوا الله وأگیعوا الرسول وأولی الأمر منکم))(26). واتە (أولی الأمر) پێدڤییە ژ بوسلمانان بیت.
- خودان عەقل یت:- بێگومان نابیت کەسەکێ شێت یان یێ کێم عاقل رێبەریا ئومەتەکێ بکەت، ژبەرکو دشیانێن ویدا نینە کاروبارێن خو ب رێڤەببەت دێ چەوا شێت کاروبارێن ئومەتەکێ ب رێڤەببەت.
- یێ پێگەهشتی بیت:- هەمی خەلیفێن ڕاشدی ژیێ (40) چل سالی دەربازکربوون–ئەڤە ژیێ پێغمبەری بوو (سلاڤێن خودێ ل سەر بن) دەمێ وەحی بوو هاتی.

- پێدڤییە زەلام بیت:- (واتە ژ رویێ رەگەزیڤە یێ نێر بیت). ئانکو د دەولەتا ئیسلامیدا بۆ ئافرەتێ (ژنێ) نینە سەرۆکاتیا دەولەتا ئیسلامی وەربگریت، ل دویف گوتنا خودایێ مەزن: ((الرجالُ قَوامُون على النِساءِ))(27)، هەروەسا گوتنا پێغمبەری (سلاڤێن خودێ ل سەر بن) ل دەمێ دبێژیت: ((لن يفلح قوم ولوا أمرهم أمرأه)).
- زانست:- سەرەرای ئەڤێ چەندێ پێدڤییە ئەڤ کەسێ بەیعەت بۆ دهێتە دان شارەزایەکێ خودان زانست بیت ب ئەحکامێن شەریعەتا ئیسلامی ئەڤێن د پەرتوکا خودێ وفەرمودێن پێغمبەریدا هاتین، وپێدڤییە د کاروبارێن جیهانێ وکاروبارێن دەولەتێدا خودان زانست بیت.
- هەروەسا مەرجە کەسەکێ دادپەروەر وتەقوەداربیت، داکو ترسا خودێ ل دەڤ هەبیت دەمێ حوکمرانییێ دکەت.

واتە ب هیچ شێوەیەکێ ژ شێوان نەتەوە یان نەژاد یان رڤێشت بو خەلیفەی د ئیسلامێدا مەرج نینن، هەر چەندە هندەك ژ فوقەهائان دبێژن مەرجە خەلیفە ژ قورەیشیشان بیت، لێ رایا پەسەند وبەربەلاڤ ئەوە ئاینێ ئیسلامێ ل دویف نەژادی وهوزاتییێ نەهاتییە، ل دویف گوتنا خودایێ مەزن: ((إن أكرمكم عند الله اتقاكم))(28)، هەروەسا گوتنا پێغمبەری ((سلاڤێن خودێ ل سەر بن)) ل دەمێ دبێژیت ((لا فچل لعربی على أعجمی إلا بالتقوى))(29).

ت- ژ رویێ دەنگدەران ڤە: د پروسێسا گشتپرسییا کەسیدا، کەسێن بەرژێری هەلدبژێرن، هەمی ئەو هاوەلاتینە یێن خودان مافێن سیاسی کو مافێ دەنگدانێ هەیە ل دویف پەرەنسیپێ دەنگدانا گشتی، واتە هەر کەسێ مافێ دەنگدانێ د پروسێسا هەلبژارتناندا هەبیت هەمان ماف د پروسێسا گشتپرسیێدا هەیە. بەلێ د پروسێسا بەیعەتێدا، ئەڤ خەلکێ خەلیفەی دەستنیشاندکەت دبێژنێ (اهل الحل والعقد) دبەرنیاسن د ناڤ ئومەتێدا کو دهەمی بواراندا خودان زانست وزانینن، وجهێ باوەرییا خەلکی نە چونکی خودان سەخلەتێن باشن، مینا راستگویی، دادپەروەرەی، تەقوەداری، پاقژیا راپردوویێ وان، رەفتارێن جوان، دید وبۆچوونێن پەسەند (الراجح) هەنە، ول سەر بەرژەوندا ئومەتێ درژدن(30).

ث- ژ رویێ ماوێ سەرۆکاتیێڤە: دپروسێسا گشتپرسییا کەسیدا، ماوێ سەروکاتییێ یێ دیارکریە ب چەند سالەکان، ئەڤ چەندە ل دویف دەستووری هەر وەلاتەکێ دهێتە دەستنیشانکرن، ل زوربەی وەلاتان ماوێ سەروکاتییێ (4) چار سالن(31)، ل هندەك وەلاتان (5) پێنج سالن(32)، ول هندەك وەلاتێن دی (7) سالن(33)، واتە دیارکرنا ئەڤێ ماوەی ل دویف دەستووری هەر وەلاتەکێ دمینیت. بەلێ دپروسێسا بەیعەتێدا، ماوێ سەروکایەتییێ یێ دەستنیشانکری نینە، بەلکو هندی خەلیفە ل سەر ژیانێ مابیت ویێ ژ هەژی بیت بو حوکمرانییێ دێ وەك سەرۆکێ دەولەتا ئیسلامی هێتە هژمارتن(34).

ج- ژ رویێ سنووری ب رێڤەبرنا دەستهەلاتێڤە: د پروسێسا گشتپرسییا کەسیدا، ئەڤ بەرژێرێ پوستێ سەرۆکێ وەلاتی وەردگریت، چ پەیوەندی ب سەرۆکایەتیا ئاینیڤە نینە، واتە سەرۆکێ وەلاتی یە ژ رویێ سیاسیڤە ودەستێوەردانێ د کاروبارێن ئاینیدا ناکەت. بەلێ د پروسێسا بەیعەتێدا، خەلیفێ بوسلمانان دهێتە هژمارتن وەك سەرۆکێ ئاینی وسەرۆکێ دەولەتا ئیسلامی، ئانکو کاروبارێن ئاینی ویێن جیهانی ب رێڤە دبەت، ژبەرکو پوستێ خیلافەتێ یێ بەرفرە، ئاینی وکاروبارێن جیهانی ژێ ڤەدگریت(35).

ح- ژ رویێ سروشتێ پەیوەندیێڤە: د سیستەمێ گشتپرسیا کەسیدا، ئەڤ پەیوەندیا د ناڤبەرا سەرۆکێ دەولەتێ ودەنگدەراندا پەیوەندیەکا رێکخستنیە، واتە پەیوەندیەکا گرێبەستی نینە، ئانکو چ پەیوەندی بگرێبەستێڤە نینە، بەلکو ب تنێ رێکخستنەکا دەستووریە ژبۆ هندێ کو بەرژێرێ سەرۆکایەتییێ مافێ خو بەرژێرکرنێ هەبیت ودهەمان دەمدا دەنگدەر ژی مافێ دەنگدانێ ژبو ئەڤێ چەندێ بکارببینن(36).

بەلێ د پروسێسا بەیعەتێدا، بەیعەت وەك گرێبەستەك دناڤبەرا بەرژێرێ خیلافەتێ وئومەتێدا دهێتە هژمارتن، ل گورەی وێ خەلیفە سۆزێ ددەت چاڤدێرییا بەرژەوندییێن ئومەتێ بکەت، د بەرامبەر دا پێدڤییە ئومەت گوهدارییا خەلیفەی بکەت وسەرپێچییا فەرمانێن وی نەکەت هندی د سنوورێن ئەحکامێن شەریعەتێ خودێدا بیت(37).

2.2.2 بنیاتێ یاسایی یێ گشتپرسیێ

گشتپرسی وەك شێوازەك ژ شێوازێن دیموکراسیەتا نیمچە راستەخو زوربەی جاران پشتبەستنێ لسەر تکێستەکا یاسی دکەت. چ ئەڤ تکێستە هاتبیتە رێکخستن د دەستورێ وەلاتیدا یان ژی د یاسا یەکا نورمال دا.

1.2.2.2 دەستور

دەستور دهێتە هژمارتن بلندترین یاسا دناڤ وەلاتی دا، ل کوپیتکا هەرەمێ یاسایی دهێت. لپەی ئەڤێ هزرێ دەستوورێ گەلەك وەلاتان ئاماژە ب گشتپرسیێ کریە وەکی شێوەك ژ شێوێن دیموکراسییەتا نیمچە ئێکسەر، بمەرەما بەژداریکرنا گەلی د رێڤەبرنا دەستهەلاتا حوکمرانییدا، چونکی ملکەچبون ژبو ئیرادەیا گەلی بەرجەستەکرنا پرەنسیپێ سەروەریا گەلییە، وەهەبونا گشتپرسیێ دناڤ تکێستێن دەستورێن وەلاتاندا بتنێ چەسپاندنا ئەڤێ چەندێ یە. واتە گشتپرسی بنیاتێ خو یێ یاسایی د دەستوورێ وەلاتاندا دبینیت(38). بو نمونە ئەگەر ئەم بزڤرینە دەستورێ کومارا عیراقا فیدرال یێ سالا 2005، دێ بنین د چەندین مادەیێن دەستووری دا باس ل گشتپرسیێ کریە وەك ئامرازەك ژبو ئێکلاکرنا ئەڤان بەبەتێن دئەڤان مادێن دستوری دا هاتین:

•مینا مادێ (4/پێنج) ژ دەستوری کو رێ ددەتە هەر هەرێمەکێ یان پارێزگەهەکێ بگشتپرسییێ زمانەکێ لوکالی وەك زمانێ فەرمی ل پال زمانێن دی یێن فەرمی بخو دیاربکەت ئەگەر زورینەیا ئاکنجیێن وێ لسەر د رازی بن.

•دروستکرنا هەرێمان، لگورەی مادێ (119) هەر پارێزگەهەکێ یان پتر دکاریت هەرێمەکێ دورست بکەت ب داخازەکێ کو دێ ب گشتپرسیێ ئێکلابیت.

•ئێکلاکرنا چارەنڤیسێ دەڤەرێن ململانە لسەر، لگوری مادێ (140) ژ دەستوری دێ ئەڤ چەندە ب سێ رێکاران هێتە ئێکلاکرن ئەوژی (سروشتیکرن، ئامار، گشتپرسی).

•راستڤەکرنا دەستوری، لگورەی مادێن (126) و (142) گشتپرسی وەك مەرج ژبو راستڤەکرنا دەستوری باس کریە.

2.2.2.2 یاسا

زێدەباری دەستورێ وەلاتی وەك بلندترین یاس، د هندەك حالەتاندا یاسایێن نورمال باس ل گشتپرسیێ کریە وەك ئامرازەك ژبۆ ئێکلاکرنا چەند پرسەکێن گرنگ. واتە زێدەباری دەستورێ وەلاتی د هندەك دەماندا یاسایێن نورمال دبنە بنیاتەکێ یاسایێ ژبۆ پروسێسا گشتپرسیێ. بو نمونە ئەگەر ئەم یاسایەکێ وەربگرین کو باس ل گشتپرسیێ کربیت، یاسا پەسەندکرنا رێککەفتنا دناڤبەرا کومارا عیراقێ ویلایەتێن ئێکگرتی یێن ئەمریکیدا یا ژمارە (51) سالا 2008، سەبارەت پاشەکێشا هێزێن ئەمریکی ژ عیراقێ(39).

پشتی ئەڤا مە لسەری دایە دیارکرن، پسیارەك پەیدادبیت سەبارەت ئەوان دەستورێن ئاماژە نەدای ب پروسێسا گشتپرسیێ، بەلکو بتنێ ئاماژە دایە پرنسیپێ سەروەریا گەلی، ب وی شێوەی کو گەل ژێدەرێ سەروەریێ ودەستهەلاتێ یە دناڤ دەولەتێ دا. ئەڤ پرسیارە ژی ئەڤەیە، ئەرێ چەندا رەوایە گشتپرسی بهێتە رێکخستن بێ هەبونا تکێستەکا دەستوری یان یا یاسایی یا تایبەت ببابەتێ گشتپرسیێڤە؟

ژبۆ بەرسڤدانا ئەڤێ بوچوونێن جیاواز هەنە ژ دناڤ فقهێ دەستوری دا، ژ لایەکی ڤە هندەك وەسا دبینن کو نابیت گشتپرسی بهێتە ئەنجامدان بێ هەبونا تێکستەکا دەستوری یا ئاماژەدار ب پروسێسا گشتپرسیێ ڤە، واتە ل گورەی ئەڤێ بوچوونێ هەرگشتپرسیەکا بهێتە ئەنجامدان بێ هەبونا تکێستەکا دەستوری ئەڤێ گشتپرسیێ چ رەوایەتیا خو نینە(40). لێ دبەرنبەردا بوچوونەکا دی هەیە کو رەواتیێ ددەنە ئەنجامدانا گشتپرسیێ بێ هەبونا تکێستەکا دەستوری یا تایبەتمەند ب وی بابەتی ڤە ئەڤێ گشتپرسی لسەر دهێتە ئەنجامدان، ئەڤ بوچوونە پشتبەستنێ لسەر پرنسیپێ گەل ژێدەرێ سەروەریێ یە واتە لگورەی ئەڤێ بوچوونێ ئەگەر گەل یان ئومەت نەکاریت دەربرینێ ژ رایا خو بکەت د گشتپرسیێدا ڤێ دەمی گەل وئومەت سەروەریا خو ژ دەستددەن. واتە لگورەی ئەڤێ بوچوونێ ئاماژەدانا دەستوری ب پرەنسیپێ سەروەریا گەلی تێرا هندێ هەیە رەواتیێ بدەتە پروسێسا گشتپرسیێ. زێدەباری ئەڤێ چەندێ لایەنگرێن ئەڤێ بوچوونێ وەسا دبینن ئەگەر تکێستەکا دەستوری یا رێگر نەبیت کو رێ ل ئەنجامدانا گشتپرسیێ بگریت، رێکخستنا گشتپرسیێ نابیتە پێشێلکرنا دەستوری، هەروەسا مادەم د دەستووریدا تکێستەکا رێگر نینە ژبو ئەنجامدانا گشتپرسیێ، ئەنجامدانا گشتپرسیێ لسەر کارەکێ نەیێ قەدەغە کارەکێ رەوایە(41).

پشتی دیارکرنا ئەڤان هەردوو بوچوونان، ئەم دشێن بێژین بوچوونا دووێ بوچوونەکا راسترە وپتر دگەل پرەنسیپێن یاسایی د گونجیت، مینا پرنسیپێ سەروەریا گەلی و سەروەریا ئومەتێ، ژ لایەکێ دیڤە ئەگەر ئەم نێرینەکێ ل رەفتارێن

پراکتیکیدا بکەین ل چەندین وەلاتان دێ بینین کو چەندین گشتپرسی هاتینە رێکخستن بێ هەبونا تکێستەکا دەستووری یا تایبەت، ژ وانا ئەڤ گشتپرسیا ل سالا 1975 ل وەلاتێ ئینگلتەرا هاتییە ئەنجامدان ژبۆ چوونا دناڤ سیکا ئەوروپی یا هەڤپشکدا، کو ب رێژا 67.2% ژ گەلی دەنگ د بەرژەوەندیا چوونا دناڤ ڤێ رێککەفتنامێدا دان، بێ هەبونا تکێستەکا دەستوری ئەڤ چەندە رێکخستبیت(42). وهەر وەسا ئەڤ گشتپرسیا لسالا 1961 ب بریارا جەنەرال دیگول هاتیە ئەنجامدان سەبارەت دیارکرنا چارەڤیسێ گەلێ جەزائیر، بێ هەبونا تکێستەکا دەستوری رێ بدەت ژبۆ ڤێ گشتپرسێ ددەستورێ فرەنسا یێ سالا 1958 دا(43). وهەروەسا ل سالا 1921، گشپرسییەك ل عیراقێ هاتە ئەنجامدان ل سەر دەستنیشانکرنا شاە فەیسەلی (ملك فیصل) وەك ئێکەم شاە ل عیراقێ بێ هەبونا تکێستەکا دەستوری(44).

3. جورێن گشتپرسییێ وبنەمایێن سەرکەفتنا وێ

گشتپرسی ل سەر چەند بابەتێن جودا جودا دهێتە ئەنجامدان، چ ئەڤ بابەتە بابەتێن یاسایی بن، مینا دەستوور ویاسایێن نورمال، چ ژی بابەتێن سیاسی بن، ئەڤێن گرێدای بەرژەوەندیێت نشتیمانی. لێ ئەنجامدانا ئەڤێ پروسێسێ یا جیاوازە ژ دەستوورێ وەلاتەکی بۆ وەلاتەکێ دی، لهندەك دەماندا دڤێت دەستهەلات گشتپرسییێ ئەنجامبدەت ودبیت دەستهەلاتێ ئازادی دئەنجامدانا وێدا هەبیت، هەروەسا دبیت ئەنجامێ ئەڤێ گشتپرسییێ یێ پێگیربیت ژبۆ دەستهەلاتێ ودبیت ئەنجام یێ پێگیر نەبیت، وهەروەسا ژ رویێ دەمیڤە هندەك جاران دەستهەلات گشتپرسییێ پێش دەرکرنا یاسایێ ئەنجامددەت، وجاران ژی پاش دەرکرنا یاسایێ ئەنجامددەت.ئەڤێ چەندێ هیچ ئاستەنگەك نینە ئەگەر هاتبیتە رێکخستن د یاسایێ دا، لێ لهندەك دەماندا گشتپرسی دهێتە ئەنجامدان بێ رێکخستنەکا یاسایی. لەورا فەرە دئەڤێ تەوەرید جور وبنیاتێ یاسایی یێ گشتپرسێ دیاربکەین.

1.3 جورێن گشتپرسێ

گشتپرسی وەك پروسێسەکا دیموکراسی گەلەك جوران بخوڤە دگریت، گرنترین دابەشکرن بڤی شێوی لخوارێ یە.

1.1.3 جورێن گشپرسییێ ژ رویێ بابەتیڤە

گشتپرسی ژ رویێ بابەتێ دەنگ ل سەر دهێتە دان دبیتە سێ جۆر، ئەوژی گشتپرسیا دەستووری، وگشتپرسیا یاسایی، وگشتپرسیا سیاسیە، سەرەرای وێ چەندێ هەردوو گشتپرسییێن ئێك ودوو دبنە گشتپرسیا یاسایی، چونکی هەردوو ل سەر رێسایێن یاسایێ یێن گشتی وساده دهێنە ئەنجامدان. لێ زوربەیا فوقەهائێن یاسایێ ب ڤی شێوەی گشتپرسی پۆلینکریە ژبەرکو گشتپرسیا ئێکێ یا گرێدای دەستووریە، دەستوور دهێتە هژمارتن بلندترین یاسا دناڤ وەلاتیدا، وگشتپرسیا دووێ یا گرێدایە ب یاسایێن نورمال ڤە، وجورێ سێیێ ب بابەتێن سیاسیڤە دناڤ وەلاتیدا یێ گرێدایە.

أ- گشتپرسیا دەستووری: ئەو گشتپرسییە ئەوا گرێدای بدارێشتنا دەستوورەکێ نویڤە ژبۆ وەلاتی (دەولەت، هەرێم) دبێژنێ گشتپرسیا دانانا دەستووری، یان ژی یا گرێدایە ب راستڤەکرنا دەستووریڤە، دبێژنێ گشتپرسیا راستڤەکرنێ(45). ل ڤێرێ ژ پێناسەیا گشتپرسیا دەستووری بو مە جورێن وێ دیار دبن:-

- گشتپرسیا دانانا دەستووری: مەرەم ژێ ئەو گشتپرسییە ئەوا دهێتە ئەنجامدان ل سەر پروژێ دەستوورێ نوی ژبۆ وەلاتی (دەولەت، هەرێم)، کو ئەڤ پروژە هاتییە دارێشتن ژ لایێ کومەلا دامەزراندنێ (الجمعیه التأسیسیه) یا هەلبژارتی یان پەرلەمانی یان دەستهەلاتدارەکێ یان لیژنەکا حکومەتێ یا هونەری یا تایبەتمەند یان هەر لایەنەکێ دی بیت، کو ئەرکێ وان ب تنێ دارێشتنا پرۆژەکێ دەستووریە ئەڤێ دێ هێتە بەرچاڤکرن ل همبەر گەلی داکو گەل دەنگی ل سەر بدەت، جهێ ئاماژیە پروژێ دەستووری هیچ هێزەکا یاسایی نابیت ئەگەر گەلی ب نەخێر دەنگ ل سەر دا. بەلکو بەروڤاژی ئەڤ پروژێ دەستووری دێ بیتە دەستوور ئەگەر رزامەندیا گەلی ل سەر هاتە وەرگرتن(46). واتە مەرج نینە کا ب چ شێوەی پرۆژێ دەستووری هاتییە دورستکرن، لێ بتنێ دەمێ گەل باوەریێ ددەتە ئەڤی پرۆژێ دەستووری د گشتپرسییەکا گشتی ودیموکراتیدا ئەڤ پرۆژێ دەستووری رەوایەتیا خو وەردگریت(47). مینا گشتپرسیا لسەر دەستورێ عیراقێ یێ سالا 2005 ، هاتیە ئەنجامدان. وجهێ ئاماژیە د پروژێ دەستوورێ هەرێما کوردستانێدا ئاماژە ب ئەوێ چەندێ کریە

ئەڤ پرۆژە دێ بيتە دەستوور ئەگەر گەلى دەنگ ب بەلێ ل سەر دا(48).

- گشتپرسيا ڕاستڤەكرنا دەستووری: ئەو گشتپرسيیە ئەوا هندەك دەستووران ئاماژە پێكرى كو بهێتە ئەنجامدان ژبۆ ڕاستڤەكرنا دەستووری، چ ب شێوەیەكێ ب زورى بيت يان ژی ب شێوەیەكێ ب ژارتی بيت، وچ خودانێ مافێ پێشنيازكرنا ڕاستڤەكرنێ ئێك ژ دەستهەلاتێن دەولەتێ بيت يان ژی چەندەك ژ هاوەلاتيان بن، هەروەسا ئەڤ ڕاستڤەكرنە چ ب رێيا پەرلەمانى بيت وچ ب رێيا حكومەتێ بيت يان ژی ب رێيا هاوەلاتييان بيت(49). هەژيە بێژين دەستوورێ عيراقێ یێ سالا 2005، د مادەیێن (126) و(142) دا ئاماژە ب ڕاستڤەكرنا دەستووری دايە، كو پێدڤیيە بهێتە بەرچاڤكرن ل همبەر گەلى د گشتپرسيیەكا گشتيدا ژبۆ دياركرنا چارەڤيسێ ڕاستڤەكرنێ.

ب- گشتپرسيا ياسايى: مەرەم ژ گشتپرسيا ياسايى ئەوە رايا گەلى بهێتە وەرگرتن ل سەر ياسايەكێ يان ژی ل سەر پرۆژەكێ ياسایێ، ئەڤجا ئەڤ ياسايە چ ياسايەكا نورمال بيت يان ژی ياسايەكا رێكخستنێ بيت (ياسايێن گرێداى ب رێكخستنا دەستهەلاتێن گشتيڤە)(50). ئەڤ گشتپرسيە ژ رويێ دەمێ ئەنجامدانێڤە دبيتە دوو جور(51):-

- گشتپرسيا ڕوخسەتدانێ (الاستئژانى):- مەرەم ژ گشتپرسيا روخسەتدانێ ئەوە ل دەمێ دەستهەلاتێ دڤێت ڕوخسەت وراوێژا گەلى وەربگريت ل سەر ياسايەكێ بەرى ئەڤ ياسايە بهێتە دارێشتن، واتە هێشتا پرۆژێ ياسایێ د قوناغێن دارێشتنا ياساييێدا دەرباز نەبوويە.

- گشتپرسيا باوەريدانێ (تصديقى):- د ڤێ جورێ گشتپرسيێدا ياسا دهێتە بەرچاڤكرن ل همبەر گەلى پشتى هاتيیە دارێشتن، وداخواز ژێ دهێتە كرن بريارێ ل سەر بدەت، ب رازيبوونێ يان نەرازيبوونێ. واتە پێدڤیيە پەرلەمانى پرۆژێ ياسایێ دارێشتبيت، لێ ئەڤ پرۆژە نابيتە ياسا وناهێتە جێبەجێكرن، هەتا گەل رزامەنديا خو ل سەر د گشتپرسيێدا نەدەت(52).دەستوورێن گەلەك وەلاتێن جيهانێ ئاماژە ب ڤى جورێ گشتپرسييێ دايە، مينا دەستوورێ مەغرب یێ سالا 1996(53).

ت- گشتپرسيا سياسى: ئەو گشتپرسيیە ئەوا گرێداى كاروبارێن سياسێن دەولەتێ ئەڤێن دبنە جهێ گرنگييا گەلى، رێكارێن ئەنجامدانا وێ دێ ل دويف تكێستێن دەستووری بن(54). هەروەسا ژ لايەكێ ديڤە مەرەم ژ گشتپرسيا سياسى ئەوە داخواز ژ گەلى بهێتە كرن رايا خۆ ل سەر كەسەكێ سياسى یێ دەستنيشانكرى دەرببرن كو بهێتە هەلبژارتن وەك سەرۆكێ دەولەتێ يان گەل رايا خو ل سەر سياسەتا وى كەسايەتييا سياسى بدەت(55).

سەبارەت گشتپرسيا سياسى هندەك ژ شارەزايێن ياسا دەستووری جياوازييێ د ناڤبەرا گشتپرسيا سياسى وگشتپرسيا كەسيدا دكەن، يا ئێكێ ئەوە ئەوا دهێتە ئەنجامدان ل سەر چارەڤيسێ بابەتەكێ سياسى، مينا دياركرنا چارەڤيسێ گەلەكى يان دياركرنا سيستەمێ سياسى یێ وەلاتى. ويا دووێ ئەوە ئەوا دهێتە ئەنجامدان ل سەر دياركرنا چارەڤيسێ كەسەكى وەكى سەرۆكێ وەلاتى مينا گشتپرسيا ل فرەنسا هاتيیە ئەنجامدان ل سالا 1802، ژبۆ بەردەوابوونا ناپليونى وەك كونسلێ ئێكێ یێ وەلاتێ فرەنسا بۆ هەمى ژيێ وى. لێ سەرەراى ئەڤێ چەندێ وجوانييا دارێشتنا ئەڤێ هزرێ، لێ ئەڤ گشتپرسيا د ڤان بواراندا دهێتە ئەنجامدان چ ل سەر بابەتەكێ سياسى بيت يان ژی ل سەر كەسەكێ سياسى بيت، گشتپرسيیەكا سياسيە، ژبەركو ئەڤ كەسێ دهێتە دياركرن وەك سەرۆك وەلات دئەنجامدا هەر يا گرێداى بابەتەكێ سياسيە ئەوژى پركرنا بلندترين پوستێ سياسيە دناڤ وەلاتيدا لەورا مە ب فەر نەديت جياوازييێ د ڤى بواريدا بكەین.

هەروەسا وەكى مە دياركرى ئەو بابەتێن گشتپرسيا سياسى ل سەر دهێتە ئەنجامدان گەلەكێ وشێوازێن جوداجودا هەنە، لێ دێ گرنگترين وان دياركەين:-

- دياركرنا چارەڤيسێ گەلى: مينا گشتپرسيا هاتيە ئەنجامدان ل 2011/1/9، تا 2011/1/15، لسەر دياركرنا چارەڤيسێ باشورێ سودانێ، دئەنجامدا رێژا (98.83%) ژبۆ جودابوونێ دەنگ دان، د بەرامبەر دا رێژا (1.17%) ژبۆ مانا ل گەل سودانێ دەنگ دان،

دئەنجامێ ئەڤێ گشتپرسییێدا دەولەتا باشورێ سودانێ هاتە ڕاگەهاندن(56). وهەروەسا ئەڤ گشتپرسییا ل 2017/9/25، ل هەرێما كوردستانا-عیراقێ ودەڤەرێن دكەڤنە ژێر مادێ (140) ژ دەستوورێ عیراقێ یێ سالا 2005 هاتیە ئەنجامدان، كو ب ڕێژا 92.73% دەنگ ژبو سەربەخوییێ دان، دبەرانبەردا ڕێژا 7.27% دەنگ ژبو مانا دگەل عیراقا فیدرال دان.

- دیاركرنا سیستەمێ سیاسییێ وەلاتی: مینا گشتپرسیا هاتییە ئەنجامدان ل وەلاتێ ئیتالیا ل سالا 1946، ل دویڤ ئەنجامێن وێ سیستەمێ حوكمرانیا ئیتالیا بوو كۆماری، هەروەسا ئەڤ گشتپرسییا هاتییە ئەنجامدان ل وەلاتێ ئیرانێ ل سالا 1979، تێدا سیستەمێ كۆماری ل شینا سیستەمێ شاهانە هاتە هەلبژارتن(57).
- گشتپرسی ژبۆ چوون یان دەركەڤتن ژ ناڤ پەیمانەكێ یان ڕێكخراوەكا نیڤ دەولەتی: مینا گشتپرسیا هاتییە ئەنجامدان ل وەلاتێ میسرێ ل 1979/4/19، سەبارەت پەیمانا ئاشتییێ د ناڤبەرا میسرێ وئیسرائیلێدا. هەروەسا گشتپرسییا ل وەلاتێ ئەلمانیا ل سالا 1933هاتییە ئەنجامدان سەبارت دەركەفتنا ئەڤێ وەلاتی ژ عصبەت ئومەم (عصبه الامم)(58). هەروەسا ئەڤ گشتپرسیا ل 6/23/ 2016، هاتییە ئەنجامدان ژبۆ دەركەڤتنا بریتانیا ژ ئێكەتیا ئەوروپی، د ڤێ گشتپرسییێدا (465501241) ملیون دەنگدەران بەژداری كربوو، د ئەنجامدا ڕێژا (51.9%) كو دبنە (17410742) دەنگدەر ژ سەرجەمێ گشتی، دبەرژەوەندا دەركەڤتن ژ ئێكەتیا ئەورووپیدا دەنگ دابوون، بەرامبەر ڕێژا (48.1%) كو دبیتە (16141241) دەنگدەر دبەرژەوەندا مانا ل گەل ئێكەتیا ئەوروپیدا دەنگ دابوون(59).
- گشتپرسیا پەنابرن بو گەلی: ژ دەستوورێن ئەڤ جورە گشتپرسییە پەیرەوكری دەستوورێ ڤایمارێ ئەلمانی یێ سالا 1919، تێدا ئاماژە ب وێ چەندێ كریە ئەگەر ململانەك د ناڤبەرا زورینێ وكەمینێدا دناڤ جڤاتا نوینەران (Reichstag) دا پەیدا بوو د شیان دایە ئەڤ ململانە ب پەنابرن بۆ گەلی بهێتە چارەكرن(60).
- گشتپرسیا زێدەكرنا خەرجییێن گشتی: ژ دەستوورێن ئاماژە ب ڤی جورێ گشتپرسییێ كری دەستوورێ سویسرا، هەروەسا ئەڤ چەندە هاتییە چەسپاندن ل چەند ویلایەتێن ئەمریكی ل سەر ئەو بڕیارێن باجا دورستدكەن(61).

2.1.3 جورێن گشپرسییێ ژ رویێ پێدڤییا ئەنجامدانێڤە

گشپرسی ژ رویێ پێدڤییا ئەنجامدانێڤە دبیتە دوو جۆر ئەوژی، گشپرسیا ب زۆری وگشپرسیا خوراییبە.

أ- گشپرسیا ب زوری: مەرەم ژ ڤی جورێ گشتپرسییێ ئەوە، دەستوورێ وەلاتی ئاماژە ب وێ چەندێ دایە، كو پێدڤییە دەستهەلاتا تایبەتمەند ب ئەنجامدانا گشتپرسییێ بابەتی بێخیتە بەردەم گەلی داكو ڕایا خو دگشتپرسییێدا ل سەر بدەت، ژبۆ تەمامبوونا ڕەفتارەكێ ژ ڕەفتارێن گرێدای دەستهەلاتدارییێڤە، چ ئەڤ ڕەفتارە یاسا بیت یان ژی بڕیار بیت یان ڕاستڤەكرنا دەستووری بیت یان هەر ڕەفتارەكا دی بیت، واتە دەستهەلات ل ڤێرێ یا نەچارە ب حوكمێ دەستووری بابەتی بێخیتە بەر ڕایا گەلی(62). چونكی دەستهەلاتێن دەولەتێ هیچ بژاردەیەك نینە كا ئەڤێ گشتپرسییێ ئەنجامبدەن یان ئەنجامنەدەن، بەلكو پێدڤییە ل سەر وان ئەنجامبدەن ئەگەر بەروڤاژی هەر رێكارەك یان بڕیارەكێ وەربگرن د ئەڤی بواریدا، دێ ئەڤ رێكارە یان ئەڤ بڕیارە یا پوچەل بیت ژبەركو ل گەل دەستووری دێ یا هەڤدژ بیت (63).

واتە پێدڤییە ل سەر دەستهەلاتێن دەولەتێ ئەڤجا چ دەستهەلاتا یاسا دانانێ بیت یان ژی دەستهەلاتا جێبەجێكرنێ بیت ل دەمێ پێدڤی ژبۆ ئەنجامدانا ئەڤی جورێ گشتپرسییێ رابیت ب ئەنجامدانا وێ، داكو ئەڤ ڕەفتارا دهێتە ئەنجامدان یا ڕەوابیت وهەڤدژ نەبیت ل گەل دەستوورێ وەلاتی. بۆ نموونە ئەگەر دەستوورێ وەلاتی بێژیت ژبۆ دەركرنا هەر یاسایەكا گرێدای ب ماف وئازادییێن گشتیڤە پێدڤییە سەرۆكێ وەلاتی ئەڤێ یاسایێ بێخیتە بەردەم گەلی، داكو گەل بڕیارێ ل سەر بدەت، واتە ل ڤێرێ هەتا ئەڤ جورە یاسایە بهێنە دەركرن پێدڤییە گشتپرسی ل سەر بهێتە ئەنجامدان ودەنگێ بەلێ وەربگریت، ئەگەر بەروڤاژی ئەڤێ چەندێ دەستهەلاتا یاسادانانێ رابوو ب دارێشتنا

یاسایێ و بو سەروكێ وەلاتی هنارت ژبۆ دەركرنێ و سەرۆكێ وەلاتی ئەڤ یاسایە دەركر بێ ئەنجامدانا گشتپرسییێ ل سەر ژ لایێ گەلیڤە، ل ڤێرێ ئەڤ رەفتارا سەروك وەلاتی یا رەوانابیت بەلكو ل گەل دەستووری وەلاتی دێ یا هەڤدژبیت.

ب- گشتپرسیا خورایی: مەرەم ژڤێ گشتپرسییێ ئەوە، دەستووری رێكارێن ب رێڤەبرنا وێ بۆ وی ئالی یان وێ دەستهەلاتێ هیلاینە ئەڤا تایبەتمەند ب ئەنجامدانا گشتپرسییێ، واتە ئەڤی ئالی دەستهەلاتا پێشبینییێ هەیە، كا ئەڤێ گشتپرسییێ ئەنجامبدەت یان نە، ئەڤجا چ ئەڤ ئالیە حكومەت بیت یان پەرلەمان بیت یان ژی هندەك ژئەندامێن پەرلەمانی بن یان ژی ل دویف داخوازا ژمارەكا دەنگدەران بیت كو دەستووری دەستنیشانكرین(64). ژ دەستوورێن ئەڤ جورە گشتپرسییە وەرگرتی دەستووری فایماری ئەلمانی یێ سالا 1919 ودەستووری كومارا میسرا عەرەبی یێ سالا 1971. هەروەسا دەستووری فیدرالی یێ سویسرا د مادێ (89) دا دیاركرییە، كو یاسایێن فیدرالی ملكەچی رازیبوون ونەرازیبوونا گەلینە ئەگەر هات داخوازەك هاتە پێشكێشكرن، سەبارەت ئەڤێ چەندێ ب رێكا (50000) پێنجی هزار هاوەلاتییێن مافێ دەنگدانێ هەی، یان ژی ب رێكا (8) هەشت كانتونان. هەروەسا ئەڤ گشتپرسییە ل هندەك ویلایەتێن ئەمریكی ژی دهێتە پەیرەوكرن، كو زۆربەی جاران خودانێ مافێ پێشنیاركرنا گشتپرسییێ گەلە(65).

3.1.3 جورێن گشپرسیێ ژ رووێ پێگیریێ بەئەنجامێ ویڤە

گشپرسی ژ رووێ پێگیریێ ب ئەنجامێ ویڤە دبیتە دوو جۆر، گشتپرسیا پێگیر، وگشتپرسیا نەپێگیر (راوێژكاری).

أ- گشتپرسیا پێگیر: مەرەم ژ ڤی جۆرێ گشتپرسییێ ئەوە دەستهەلاتێن تایبەتمەند ب ئەنجامدانا وێ ل دویف تكێستێن دەستووری دپێگیرن، ب ئەنجامێ گشتپرسییێ و دشیانێن واندا نینە دەستهەلاتدارێێن خۆ بەرۆڤاژی ئەنجامێ وێ ب كاربینن، وئەگەر ئەڤ چەندە هاتە ئەنجامدان ژ لایێ دەستهەلاتێن تایبەتمەند ڤە، دێ بیتە ئەگەرێ هندێ هەر رێكارەكا ئەنجامدای بەرۆڤاژی ئەنجامێ گشتپرسییێ دێ یا بوچەل بیت وچ بهایێ خۆ یێ یاسایی نابیت(66).

واتە ل ڤێرێ بو مە دیار دبیت ئەگەر دەستووری بابەتەك دەستنیشانكر كو پێدڤییە گشتپرسی ل سەر بهێتە ئەنجامدان داكو چارەڤیسێ وی ئێكلاببیت و دهەمان دەمدا ماف ب دەستهەلاتەكا دەولەتێدا رابیت ب رێڤەبرنا رێكارێن پێدڤی ژبو ئەنجامدانا ئەڤێ گشتپرسییێ، بۆ نموونە ئەگەر دەستووری ئاماژە ب راستڤەكرنا دەستووریدا وگشتپرسی كرە مەرج ژبو تەمامبوونا رێكارێن ئەڤێ راستڤەكرنێ، ل ڤێرێ هەر دەستهەلاتەكا دەولەتێ دەمێ ب ڤێ راستڤەكرنێ رادبیت دێ یا پێگیربیت ب ئەنجامێ گشتپرسییێ وهەر دەما گەلی رایا خۆ دەربری ئەڤ دەستهەلاتە دێ ملكەچی بریارا گەلی بیت، ژبەركو دەستووری ئەڤ دەستهەلاتە ب ئەنجامێ گشتپرسییێ پێگیركریە. باشترین نموونە ل سەر گشتپرسیا پێگیر ئەوە ئەڤا د دەستووری عیراقێ یێ سالا 2005 دا هاتی، سەبارەت راستڤەكرنا دەستووری ل ژێر مادەیێن (127) و (142). وهەروەسا مادێ (140) ژ دەستووری پێگیرییا دەستهەلاتا جێبەجێكرنێ دكەت، سەبارەت ئەنجامێ گشتپرسییێ. واتە ئەگەر ل دویف دەستووری گشتپرسی ل دەڤەرێن ململانە ل سەر هەی هاتە ئەنجامدان ئێكسەر حكومەتا فیدرال ل عیراقێ دێ پابەندی ئەنجامێ گشتپرسییێ بیت كا هاوەلاتیێن ئەڤێ دەڤەرێ چارەنڤیسێ خۆ چەوان دیاركرییە.

ب- گشتپرسیا نە پێگیر (راوێژكاری): مەرەم ژ ڤی جورێ گشتپرسییێ ئەوە، دەستهەلاتێن دەولەتێ رادبن ب ئەنجامدانا گشتپرسییێ ژبۆ وێ یەكێ داكو رایا گەلی ل سەر بابەتەكێ دەستنیشانكری بزانن بەری ب رێكارێن وی بابەتی رابن، بێكو دەستهەلاتا تایبەتمەند یا پێگیربیت ب ئەنجامێ ڤێ گشتپرسییێ ژ رووێ یاساییڤە. لەورا دبینین هندەك جاران حكومەت رادبیت ب ئەنجامدانا ئەڤی جورێ گشتپرسییێ داكو رایا گەلی ل سەر هندەك پروژێن یاسایان بزانیت بەری ئەڤان پرۆژەیان پێشكێشی پەرلەمانی بكەت. بۆ نموونە ئەڤ جورە گشتپرسییە گەلەك جاران ل وەلاتێ ئوستورالیا هاتییە ئەنجامدان، وەك گشتپرسیا هاتییە ئەنجامدان سەبارەت لەشكەریا ب زوری ل دەمێ جەنگا جیهانی یا ئێكێ وهەروەسا گشتپرسیا هاتییە ئەنجامدان ل هەمان وەلات ژبۆ جودابوونا ئوستورالیا روژئاڤا ژ ئێكەتیا فیدرالی(67).

واتە ل دویف ئەڤی جورێ گشتپرسییێ ئەو دەستهەلاتا ماف پێ هاتییە دان گشتپرسییێ ل سەر بابەتەكی ئەنجامبدەت ، یا پێگیر نابیت ب ئەنجامێ

گشتپرسییێ ب تنێ مەرەم ژ ڤی جورێ گشتپرسییێ ئەوە رایا گەلی بزانیت، داكو دئایندەیدا رێكارێن دورست بكریتە بەر ژبۆ وێ یەكێ نەكەڤیتە بەر نەرازیبوونا گەلی. ژبەر ئەڤێ چەندێ شارەزایێن بوارێ یاسا دەستووری نێرینێن جیاواز ل سەر ئەڤی جورێ دابەشكرنا گشتپرسییێ هەنە. هندەك دبینن كو چ بنەما ژبو ئەڤی جورێ دابەشكرنێ نینن، د دیتنا واندا هەر گشتپرسییەكا بهێتە ئەنجامدان یا پێگیرە، واتە هەردەما دەستهەلاتەكا تایبەتمەند ب ئەنجامدانا گشتپرسییێ رابو بەئەنجامدانا وێ ئەڤ دەستهەلاتە دێ ملكەچی رایا گەلی بیت، هەتاكو دەستووری ئەڤ دەستهەلاتە پێگیر نەكربیت ب ئەنجامێ ئەڤێ گشتپرسییێ، چونك پەرەنسیپێ دیموكراسیەتێ دبێژیت دەستهەلات یا گەلییە وگەل خودانێ دەستهەلاتێیە وچ ئیرادە ل سەر یا گەلی نینن(68).

هەروەسا ژ رویێ پراكتیكیڤە ئەگەر دەستهەلاتەك هەڤدژی رایا گەلی كار بكەت، تایبەت پشتی وەرگرتا رایا گەلی د گشتپرسییێدا، ئەڤە دێ بیتە ئەگەرێ نەرازیبوونا گەلی ودبیت دئەنجامدا ئەڤ دەستهەلاتە ژ ناڤبچیت ب تایبەت د وەلاتێن دیموكراسیدا. بۆ نموونە ل 24 /1972/9، گەلێ نەرویجی د گشتپرسییەكا راوێژكاریدا نەرازیبوونا خو دیاركر، سەبارەت چوونا وەلاتێ وان د بازارێ ئەورۆپیێ هەڤپشكدا، لێ سەرەرای نەرازیبوونا گەلی حكومەتا ئەڤی وەلاتی رژدیا خۆ ل سەر چوونا دناڤ بازارێ ناڤبریدا راگەهان، لەورا بۆ سەدەما لادانا حكومەتێ چونكی گەل ل سەر ئەڤێ بریارێ یێ رازی نەبوو(69).

4.1.3 جۆرێن گشپرسییێ ژ رویێ دەمێ ئەنجام دانێڤە

گشتپرسی ژ رویێ دەمێ ئەنجامدانێڤە دبیتە دوو جۆر گشتپرسیا پێشوەخت، وگشتپرسیا پاشوەخت.

أ- گشتپرسیا پێشوەخت: مەرەم ژ ڤی جورێ گشتپرسییێ ئەوە، دەستوورێ وەلاتی داخوازدكەت، بەری پەسەندكرنا یاسایێ بهێتە ئەنجامدان (70). ئانكو ب رامانەكا بەرفرەهتر، مەرەم ژێ ئەوە رایا گەلی ل سەر بابەتەكێ دیاركری بهێتە وەرگرتن (چ ئەڤ بابەتە بابەتەكێ سیاسی یان یاسایی بیت، چ ژی كیشەیەكا گرێدای بەرژەوەندا گەلی بیت) بەری بهێتە پەسەندكرن ژ لایێ دەستهەلاتا تایبەتمەند ڤە، ب مەرەما وێ چەندێ داكو نێرینا رایا گشتی ل سەر ڤی بابەتی بهێنە زانین(71).

واتە ل ڤێرێ بو مە وەسا دیار دبیت، دەستهەلاتەكا دەولەتێ یا تایبەتمەند دێ رابیت بابەتەكێ دەست نیشانكری ئێخیتە بەر گشتپرسییێ داكو رایا گەلی بزانیت، بۆ نموونە ئەگەر بابەتێ گشتپرسییێ یاسایەك بیت پێش ئەڤ یاسایە بهێتە پەسەندكرن ژلایێ دەستهەلاتێن دەولەتێڤە، واتە هێشتا پرۆژێ یاساییە، دێ دەستهەلاتا تایبەتمەند ئەڤی پرۆژێ یاسایێ ئێخیتە بەردەم گشتپرسییێدا رایا گەلی بزانیت. مەرەم ژ ڤی كاری ئەوە ئەگەر زورینەیا گەلی ئەڤ پرۆژە یاسایە رەتكر دێ دەستهەلاتا تایبەتمەند ئەڤی پرۆژێ یاسایێ هێلیت یان دێ گورانكاریان ل سەر كەت، وبەروڤاژی ئەڤێ چەندێ ئەگەر زۆرینەیا دەنگێن گەلی ل گەل ئەڤی پرۆژێ یاسایێ بوون دێ بەردەوامی ب رێكارێن پێدڤی هێتە دان ژبۆ دارێشتنا دوماهیێ وپەسەندكرنا وی ژلایێ دەستهەلاتا تایبەتمەند ڤە.

ژ دەستوورێن ئەڤ جورە گشتپرسییە پەیرەوكری، دەستوورێ وەلاتێ تونسێ یێ سالا 1959، ل دویف مادێ (47) ژ دەستووری، بو سەروك كۆماری هەیە راستەوخو رایا گەلی وەربگریت ل سەر پرۆژە یاسایێن گرنگییا نشتمانی هەی، یان ژی ل سەر كریزێن گرنگ یێن پەیوەندی ب بەرژەوەندا بلندا وەلاتیڤە هەی، بێكو ئەڤ چەندە هەمی هەڤدژی دەستووری بیت(72). واتە ل دویف ئەڤی مادێ دەستووری سەرۆك كوماری تونسێ دشێت رایا گەلی ل سەر پروژێ یاسایێ وەربگریت، بەری بهێتە پەسەندكرن وهەمان دەستهەلات هەیە ژبۆ كریزێن گرنگ یێن گرێدای بەرژەوەندا بلندا وەلاتێ وی وئەڤ چەندە ل سەر دەستووری نابیتە سەرپێچی.

ب- گشتپرسیا پاشوەخت: مەرەم ژێ وەرگرتنا رایا گەلییە سەبارەت بابەتەكێ پشتی بریار ژ لایێ دەستهەلاتێن تایبەتمەندڤە ل سەر دهێتە دان. ئەگەر بابەتێ گشتپرسییێ پرۆژەكێ یاسایێ بیت، ئەڤ پرۆژە دێ بیتە یاسایەكا دارێشتی و كو ژ لایێ پەرلەمانیڤە بریار یا ل سەر هاتییە دان، لێ ئەڤ یاسایە ناهێتە جێبەجێكرن هەتا ژ لایێ گەلیڤە د گشتپرسییێدا نە هێتە پەسەندكرن. ئەڤ مافێ گشتپرسییێ مینا مافێ پەسەندكرنا یاساییێە ئەڤێ بەرنیاس بۆ سەرۆكێن وەلاتان(73). واتە ئەگەر دەستووری پەنابرن بو گشتپرسییێ دیار كربیت،

پشتی دەركەفتنا یاسایێ، ئەڤ گشتپرسییە دێ بیتە گشتپرسییا پاشوەخت(74).

ل ڤێرێ پەسەندكرنا لایەنێن تایبەتمەند بتنێ نابیتە سەدەما جێبەجێكرنا یاسایێ، بەلكو زێدەباری ئەڤێ چەندێ پێدڤییە پەسەندكرنا ل سەر ئەڤێ یاسایێ دگشتپرسییێدا گەلی هەبیت ، هەتاكو ئەڤ یاسایە بهێتە جێبەجێكرن. ژبەر ئەڤێ چەندێ هندەك دبێژنە ئەڤێ جۆرێ گشتپرسییێ گشتپرسییا پەسەندكرنێ(75). دەستوورێن گەلەك وەلاتێن جیهانێ ئەڤ جۆرێ گشتپرسییێ پەیرەوكرییە، مینا دەستوورێ مەغرب یێ سالا 1972، هەروەسا دەستوورێ مەغرب یێ سالا 1996.

2.3 بنەمایێن سەركەفتنا گشتپرسییێ

هەتاكو گشتپرسی بهێتە هژمارتن ئامرازەكێ دیموكراسی ژبۆ ئێكلاكرنا پرسێن گرنگ ونشتیمانی، دهەمان دەمدا دەربرینەكا راست ودورست ژ رایا گشتی بكەت، پێدڤییە چەندین بنەما ومەرج هەبن ژبۆ سەركەفتنا ئەڤێ پرۆسێسێ، داكو گەرەنتییا پاراستنا مەرەما راستەقینە یا گشتپرسییێ بهێتە كرن، بەلكو بەروڤاژی ئەڤێ چەندێ ئەگەر گشتپرسی هاتە ئەنجامدان دویر ژ ئەڤان بنەمایان ل ڤی دەمی ئەڤ پرۆسێسە دەربرینێ ژ رایا راستەقینەیا گەلی ناكەت، بەلكو ب رێكا گشتپرسییێ دەستهەلات دێ رەواتییێ دەتە كارەكێ دیكتاتۆری. ئەڤ بنەمایێن سەركی ژبو سەركەفتنا گشتپرسییێ ئەڤێن ل خوارێنە:-

1.2.3 هەبوونا ئازادییا راستەقینە

هەتاكو پرۆسێسا گشتپرسییێ یا دروست وراستەقینە بیت، پێدڤییە ئازادیا راستەقینە ل دەف دەنگدەری هەبیت، ودویر ژ هەر فشارەكێ دەنگێ خۆ د ئەڤێ پرۆسێسێدا بدەت، گشتپرسی یا دورست نابیت ئەگەر پرۆسێسە ب شێوەیەكێ نهێنی نەهێتە ئەنجامدان، داكو دەنگدەر ب ئازادانە دەربرینێ ژ هەلویستێ خۆ بكەن دەمێ بەژداری ئەڤێ پرۆسێسێ دبن. واتە هیچ ئازادییەك د ڤێ پرۆسێسێدا نابیتن ئەگەر دەنگدان ب نهێنی نەهێتە ئەنجامدان، هەروەسا ئەم نەشێن بێژین گشتپرسی یا راستەقینەیە هەتا كو گەرەنتییا ئازادیا تاكەكەسان وئازادییا مەدیایێ وخرڤەبوونان نەهێتە بەرجەستەكرن(76).

واتە هەتاكو مەرەما گشتپرسییێ یا راستەقینە دهێتە دیتن، پێدڤییە بابەتێ گشتپرسییێ بكەڤیتە بەر گەنگەشێن گشتی و رێ بۆ هەمی پارتێن سیاسی ولایەنێن هزری یێ جودا جودا دا بهێتە دان، كو هزرو بوچوونێن خۆ ل سەر بابەتی بێخە بەرچاڤ بێكو گڤاشتنەك ل سەر بهێتە كرن یان ژێ ئاستەنگ و رێگری ژ لایێ دەستهەلاتێڤە بو بهێنە دانان، واتە پێدڤییە دەرفەت بۆ هەمییان بهێتە رەخساندن چ لایەنێن دەستهەلاتێ بن یان ژی لایەنێن ئۆپۆزۆسیۆن بن یان هەر لایەنەكێ دی بیبت، داكو ب ئازادانە دەربرینێ ژ راو وبوچوونێن خو بكەن، چونكی مەرەما راستەقینە ژ گشتپرسییێ ئەوە بابەت ب رێیا گەلی بهێتە ئێكلاكرن، وئەڤ چەندە ژێ ناهێتە كرن هەتا كو گەل د رەوشەكا ئازاد دا نەبیت، ودەنگدەر ب ئازادانە دەربرینێ ژ بۆچوونێن خو نەكەن(77).

ژ ئەڤا ل سەری بۆ مە دیاردبیت، هەتا كو پرۆسێسا گشتپرسییێ مەرەما خۆ یا راستەقینە بكەهینیت، پێدڤییە تاكێ دەنگدەر ب ئازادانە بەژدارێ ئەڤێ پرۆسێسێ بیت وب نهێنی رایا خو دەربڕیت، هەروەسا پێدڤییە ئازادیێن گشتی دپاراستی بن مینا ئازادییا رۆژنامەڤانی ومەدیایی، وهەروەسا ئازادیا خرڤەبوون ورادەبرینی وهەر ئازادییەكا دی یا گرێدای سەركەفتنا ئەڤێ پرۆسێسێ بیت. واتە دناڤ سیستەمێن دیكتاتوریدا گشتپرسی ب شێوەیەكێ ساخلەم ناهێتە ئەنجامدان، لەورا ئەگەر ئەم ل ئەزموونێن وەلاتێن پاشكەفتی بنێرین د ڤی بواریدا، دێ بینین چەندین گشتپرسی هاتینە ئەنجامدان، لێ ئەڤ گشتپرسییە ب تنێ بۆ هندێ بوون داكو رەواتییەكێ بدەنە كارێن دەستهەلاتێ یان ژی ژبۆ درێژكرنا ماوێ سەرۆكاتیا سەرۆكێ وەلاتی بوون، مینا ئەڤ گشتپرسێن ل وەلاتێن سوریا وعیراق ومیسر وسودان وكومارا عەرەبییا ئێككرتی (ئەڤا د ناڤبەرا وەلاتێن میسر وسوریا دا دورستبوی) هاتییە ئەنجامدان ژبۆ رەواتییا سەروكاتییا سەرۆك وەلاتان ل ئەڤان دەولەتان، باشترین بەلگە ل سەر ئەڤێ چەندێ ئەنجامێن ئەڤان گشتپرسیانە كو پتریا وان ژ رێژا (90%) دبەرژەوەندا رژێماندا دهاتن. بو نمونە ل 1965/3/15، د گشتپرسیەكێدا (جمال عبد الناصر) رێژا 99.999 % ژ دەنگان بدەستڤە ئینان ژ سەروكاتیا كۆمار عەرەبییا ئێككرتی. وهەروەسا ل 1995/10/15 گشتپرسیەك ل عیراقێ هاتە ئەنجامدان ژبو مانا (صدام حسین)ی وەك سەروك كومار، كو ب رێژا 99.96% ژ دەنگان دبەرژەوەندا مانا ویدا وەك سەروك كومار هاتن. وهەروەسا ل 1998/2/10 ل سوریا گشتپرسیەك هاتە ئەنجامدان كو ب رێژا 99.98 % ژ هاوەلاتیێن سورێ دەنگ ب بەلێ دان ژبو مانا (حافظ الاسد) وەك سەروكێ وەلاتی(78).

ئەگەر ئەم تەماشەی ڕێژا دەنگان بکەین، ئەڤێن بەربژێران ل ڤان وەلاتان ب دەستخۆڤە هینان، وبەراورد بکەین ل گەل کەتوارێ سیاسی یێ وی سەردەمی ل وان وەلاتان، دێ بو مە دیار بیت کو بنەما ومەرجێن پێدڤی د پروسێسا گشتپرسییێ پەیدا نەدبوون دەمێ ئەنجامدانا وێ ب تایبەتی ئازادییا کەسی، چونکی ئەگەر ئەم ل مێژوویا ئەڤان وەلات بنێرین دێ بینین، چەندین پارت وگرۆپێن هەڤدژی ڕژێمێن وی سەردەمی هەبوون، لێ سەرەرای ئەڤێ چەندێ ڕێژا دەنگاندانێ ب ڤی شێوەی د بەرژەوەندا دەستهەلاتداراندا دهات، ئەڤە وێ چەندێ دگەهینیت ڤی جورێ گشتپرسییێ چ بها بو نینە ژ رویێ یاساییڤە بەلکو بتنێ رەواتییە ب ڕێکەکا دیموکراسی بو کارەکێ دیکتاتۆری.

2.2.3 هشیارییا گەلی

خالا دووێ ژ بنەما ومەرجێن ساخلەمییا پروسێسا گشتپرسییێ ئەوە ئەڤ گەلێ ب ئەنجامدانا ئەڤێ پروسێسێ رادبیت، پێدڤییە گەهشتبیتە رادەییەکێ باش ژ هشیارییا یاسایی وسیاسی، و دئاستەکێ خویندەورای وروەشەنبیری یێ باشدابیت تاکو مەرەما راستەقینە یا گشتپرسییێ بهێتە دیتن(79). واتە گرنگە گەل د ئاستەکێ بلندێ هشیارییێدا بیت، چونکی ئەنجامێن گشتپرسییێ شینوارێن خۆ ل سەر بەرژەوەندێن بلندێن گەلی هەنە، لەورا پێدڤییە ئەڤ گەلە د ئاستەکێ پێدڤیدابیت ژ رویێ هشیاری وزانینێڤە، داکو مەرەما راستەقینە یا گشتپرسییێ بهێتە بەرجەستەکرن. ئەڤ چەندە ژی وی دەمی پەیدادبیت ل دەمێ دەنگدەر د بابەتێ گشتپرسییێ بگەهیت وشینوارێن وێ ل سەر بەرژەوەندا گەلێ بزانیت، داکو ب ئازادانە بشێت دناڤبەرا رازیبوون ونەرازیبوونێدا یا باش هەلبژێریت(80).

وەکی مە ئاماژە پێکری ژبۆ سەرکەڤتنا پروسێسا گشتپرسییێ پێدڤییە گەلێ دەنگدەر د ئاستەکێ باشێ هشیارییا یاسایی وسیاسیدا بیت، داکو بشێت بڕیارەکا راست ودورست ل سەر بابەتێ گشتپرسییێ بدەت، بەلکو بەروڤاژی ئەگەر ئاستێ هشیارییا دەنگدەران یێ لاوازبیت، ئەڤ چەندە دێ دەرفەتەك بیت دەستهەلاتدار رەواتییێ بدەنە کارێ خو ب رێیا وەرگرتنا رایا گەلی د گشتپرسییێدا، ب پاساوا هندێ کو گەل خودانێ سەروەرییێ وژێدەرێ دەستهەلاتێیە. واتە گرنگیا ئەڤێ مەرجی دوێ چەندێدایە ل دەمێ گەل بڕیارێ ل سەر پرسەکا گرنگ ددەت پێدڤییە شینوارێن ئەڤێ بڕیارێ ل سەر بەرژەوەندا گشتی بزانیت. ئەڤ چەندە ژی پەیدانابیت ئەگەر گەل د ئاستەکێ لاوازێ هشیارییێدابیت. لێ ل ڤێرێ مەرج نینە، ڕێژەکا دیارکری ژبۆ ئاستێ گەلی هەبیت، بەلکو پێدڤییە د ئاستەکێ وەسا دابیت شیانێن دانا بڕیارێ ل سەر بابەتێ گشتپرسییێ هەبن پشتی ب شێوەیەکێ زانستیانە ل بابەتی گەهشتبیت.

3.2.3 هەلبژارتنا باش ژبو بابەتێ گشتپرسییێ

خالا سێیێ ژ بنەمایێن سەرکەڤتنا ئەڤێ پروسێسێ ئەوە هەلبژارتنا بابەتێ گشتپرسێیە، چونکی نابیت هەر بابەتەکێ هەبیت ببیتە بابەتێ گشتپرسییێ، واتە پێدڤییە ئەڤ بابەتە یێ گرێدای ب بابەتێن سەرکێڤە بیت، ئانکو ب بابەتێن گرێدای بەرژەوندا بلندا وەلاتی بن. هەروەسا ژ ئالیەکێ دیڤە چەند بابەتەك هەنە کو نابیت ببنە بابەتێن گشتپرسییێ مینا بابەتێن دکەڤنە ددەستهەلاتێن دادوەریدا، وبابەتێن گرێدای ب بیروباوەرێن ئاینیڤە(81).

چەندەك ژ شارەزایێن یاسایێ ئاماژێ ب وێ چەندێ ددەن، سەرکەڤتنا پروسێسا گشتپرسییێ پێدڤی ب چەوانییا هەلبژارتنا بابەتێ وێ هەیە، چونك ئەڤ بابەتە چەند باش بهێتە هەلبژارتن هند دێ پروسێسە یا سەرکەڤتی بیت، ئەڤ چەندە ژی یا گرێدایە ب رهونیا بابەتێ گشتپرسییێ ژبۆ گەلی، واتە نابیت گەل دەنگی ل سەر بابەتەکێ قورس بدەت کو زوربەیا گەلی ل ئەڤی بابەتی نەگەهن. بەلکو پێدڤییە بابەت ل هەمبەر دەنگدەران یێ رهون وئاشکرا بیت وب شێوەیەکێ ساناهی ل ئەڤی بابەتی بگەهن داکو مەرەما راستەقینە یا گشتپرسییێ بهێتە بەرجەستەکرن. ئەگەر بابەتێ گشتپرسییێ یێ گرێدای دەستهەلاتێ بیت، کو گەل دەنگی ل سەر کەسەکی بدەت وەك سەرۆك وەلات ل ڤێرێ چ ئاستەنگ د رێیا گەلیدا نینن بەلکو بابەت یێ رهون وئاشکرایە، یان گەل دێ دەنگی ب بەلێ یان نەخێر دگشتپرسییێدا دەت، چونکی ناڤێ بەربژێری ل همبەر هاتییە بەرچاڤکرن، پێدڤییە ل سەر دەنگدەری یان ب بەلێ یان نەخێر ئێك ژ ڤان هەردوو بژاردەیان هەلبژێریت، ل دەمێ بەژداری پروسێسێ دبیت(82).

4.2.3 پاکسازییا پروسێسا گشتپرسییێ

بنەمایێ دوماهییێ ژبۆ سەرکەڤتنا پروسێسا گشتپرسییێ ئەوە، پێدڤییە ئەڤ پروسێسە ب پاکسازی بهێتە ئەنجامدان. وئەڤ چەندە ژی ناهێتە بەرقەرارکرن ئەگەر پاکسازی د هەمی قوناغێن پروسێسێدا نەهێتە کرن.

أ- قوناغا پروپاگەندەیێ: پروپاگەندە جورەكە ژ گفاشتنا رۆژنامەڤانی (مەدیایی) ل سەر دەنگدەران دهێتە بكارهینان ژبۆ ئاراستەكرنا رایا وان بەرەڤ هەلبژارتنەكا دیاركری بێكو ئازادیا وان بهێتە تێكدان.

د ڤێ قوناغێدا پێدڤییە رەفتارەكا وەكهەڤ ل گەل لایەنگەرێن گشتپرسییێ ودژبەرێن وێ بهێتە كرن، هندی گرێدای بكارهینانا دەزگەهێن مەدیایێ وراگەهاندنێڤە، وقازانج وەرگرتن ژ لایێ حكومەتێڤە ژ ئاسانكارییا د ڤێ بواریدا، ژبۆ وێ یەكێ داكو هەر لایەنەك بشێت دەربرینێ ژ رایا خۆ بكەت، ودیتن وبوچوونێن خو ل سەر بابەتێ گشتپرسییێ بۆ هاوەلاتیان شلوڤەبكەت، ژبۆ وێ یەكێ دشیانێن واندا بیتن لایەنێن چاك وخراب ژێكجودا بكەن د ڤێ پروسێسێدا، بێكو هیچ گفاشتنەك ژ دەڤ لایەنەكێ ل سەر لایەنێ دی هەبیت. بۆ نموونە ل وەلاتێ فرەنسا هەمی ئەو تكێستێن دیاسا هەلبژارتناندا هاتین ئەڤێن گرێدای ب مافێ دەنگدانێڤە ل سەر پروسێسا گشتپرسییێ هاتنە چەسپاندن وهەمی ئاسانكارییێن گرێدای ب پروپاگەندەییێن هەلبژارتناڤە بۆ پارتێن سیاسی (چ پارتێن دەستهەلاتێ بن یان پارتێن ئۆپۆزوسیۆن بن) دهاتنە رەخساندن داكو گوتارێن خو ل سەر بابەتێ گشتپرسییێ ئاراستەی رایا گشتی بكەن چ ب رێیا رادیو یان تەلەفزونان وچ ب رێیا تابلوێێن پروپاگەندێن هەلبژارتنان بیت(83).

واتە گرنگە د ڤێ قوناغێدا رەفتارا لایەنگر وهەڤدژێن گشتپرسییێ ب شێوەیەكێ وەك هەڤ دبوارێ بكارهینانا رێكێن پروپاگەندێ وراگەهاندنێدا بهێتە كرن، داكو هەر لایەنەك بشێت دەربرینێ ژ دید وبۆچوونێن خۆ بكەت بێكو هیچ گفاشتنەك ل سەر هەر لایەنەكێ هەبیت(84).

ب- قۆناغا دەنگدانێ: د قوناغا دەنگدانێدا داكو شەفافیەت هەبیت، پێدڤییە پروسێسا گشتپرسییێ ب نهێنی وئازادانە وبێ هیچ گفاشتنەك بهێتە ب رێڤەبرن ودویر ژ ترساندن وكرینا دەنگان وپێدانا بەرتیلان(85). واتە ل ڤێرێ مەرجە كو پروسێسا دەنگدانێ ب نهێنی بهێتە ب رێڤەبرن، چونكی ئەڤ نهێنیە گرنگییەكا سەرەكیە ژبۆ ئازادییا هەلبژارتنێ(86). ودبیتە ئەگەرێ هندێ دەنگدەر بشێت دباروذۆخەكێ دەروونی یێ ئارامدا دەربرینێ ژ بۆچوونا خو بكەت، ئەڤ چەندە زور دهێتە رویدان ل وەلاتێن پێشكەفتی ئەوێن پروسێسا گشتپرسییێ لێ دهێتە ئەنجامدان مینا، وەلاتێن سویسرا وفرەنسا.

لێ ئەڤ چەندە ل وەلاتێن پاشكەفتی ئەڤێن پروسێسا گشتپرسییێ لێ دهێتە ئەنجامدان ناهێتە دیتن، چونكی ئەڤ نهێنییا ئەم باس لێ دكەین، د ڤان وەلاتاندا ناهێتە پاراستن بەلكو گەلەك جاران هەلویستێ دەنگدەری دپروسێسا گشتپرسییێدا دهێتە زانین، ئەڤ چەندە ل ڤان جورە وەلاتان بۆ ترسا هاوەلاتییان ژ دەستهەلاتێ ڤەدگەریت، لەورا زوربەی جاران ئەنجامێ گشتپرسییێ ب رێژەكا زورا بلند دقازانجا دەستهەلاتێدا دهێت(87).

ل ڤێرێ یا گرنگە ئەم بزانین گشتپرسی دیاردەكە ژ دیاردێن دیموكراسیا نیمچە ئێكسەر، واتە دڤێت ئەم ل سەر پەرەنسیپێ دیموكراسیێ مەرەما ئەڤێ پروسێسێ بزانین، ئەوژی ئەوە گەل ژێدەرێ دەستهەلاتێیە، لەورا پێدڤییە هەتاكو پروسێسا گشتپرسییێ دەربرینێ ژ رایا گەلی بكەت پێدڤییە ئەڤ گەلە ل دەمێ دەنگدانێ یێ ئازاد بیت ددەربرینا بوچوونا خودا و هیچ گفاشتنەك ل سەر نەبیت، ودویر ژ ترسا دەستهەلاتێ دەنگێ خۆ بدەت.

زێدەبارى ئەڤێ چەندێ نابیت دەستهەلات هیچ هاوەلاتییەكێ خودان ماڤێن سیاسی ژ دەنگدانێ بێ بەهر بكەت، ژبەركو بابەتێن گشتپرسییێ گرێدای بەرژەوەندا هەمی گەلینە، ونابیت حكومەت بهەر پاساوەكا هەبیت هندەك دەنگدەران ژ ئەڤی مافی بێ بەهر بكەت.

4. قۆناغا تۆمارێ

د ڤێ قوناغێدا پێدڤییە پروسێسا جوداكرنا دەنگان ب هویری وئەمانەت بهێتە ب رێڤەبرن، نەخاسمە دسەردەمێ نها دا پشتی دەركەڤتنا ئامیرێن ئەلەكترونی یێن پێشكەفتی، زورا بساناهییە پروسێسا هژمارتنا دەنگان ب پاكی وبلەز بهێتە ب رێڤەبرن ودیور ژ ساختەكرنا ئەنجامان(88)، هەروەسا ئەگەر د شیانێن وەلاتەكیدا نەبیت جوداكرنا دەنگان ب ئەڤان جۆرە ئامیران دیاربكەت، پێدڤییە ئەڤ چەندە ژلایێ دەزگەهەكێ بێ لایەنڤە بهێتە ب رێڤەبرن داكو لایەنگەرى بۆ هیچ لایەكى د ڤێ پروسێسێدا نەهێتە كرن، ئەڤ چەندە ئەگەر هاتە ئەنجامدان دێ گەرەنتیا پاكییا هەژمارتنا دەنگان هێتە كرن.

هەروەسا سەبارەت بەرجەستەكرنا ئەمانەتا هەژمارتنا دەنگان دپروسێسا گشتپرسییێدا، پێدڤییە ئەڤ چەندە بهێتە ب رێڤەبرن ب ئامادەبوونا نوینەرێن هەمی ئالیێن سیاسی وریكخراوێن تایبەتمەند د ڤی بواریدا، داكو سپونسەرییا ئەڤێ

پروسێسێ بکەن ورێ ل گۆهورینا سندوقێن دەنگدانێ بگرن وهەمی ئەو کارێن دبنە ئەگەرێ ساختەکرنا ئەنجامێن دەنگدانێ(89).

واتە پێدڤییە د ڤێ قوناغێدا، جوداکرنا دەنگان ب هویرینی وئەمانەت بهێتە ب رێڤەبرن، داکو مەرەما راستەقینە یا گشتپرسیێ بهێتە دیتن، وببیتە رێکا راستەقینە کو گەل تێدا دەربرینێ ژ هەلویستێ خو ل سەر پرسێن گرێدای بەرژەوەندێن بلندێن وەلاتی بکەت.

5. قوناغا سپونسەرێ

ل دوماهییێ داکو پروسێسا گشتپرسیێ یا پاك وخاوین بیت، و ب شێوەیەکێ دورست دەربرینێ ژ رایا راستەقینە یا گەلی بکەت، پێدڤییە سپونسەرییا دادوەری د هەمی قوناغێن دید (قۆناغا پروپاگەندێ وقۆناغا دەنگدانێ- وقۆناغا تۆمارێ) بهێتە کرن، ژبەرکو لایەنێ دادپەروەری لایەنێ ئێکانەیە بشێت پاکیا پروسێسا گشتپرسیێ بپارێزیت(90). واتە سپونسەریا دادەوەری ل سەر پروسێسا گشتپرسیێ گەرەنتیە بو پاکیا ئەڤێ پروسێسێ چونکی دەستهەلاتا دادوەری دەستهەلاتەکا بێلایەنە دناڤ وەلاتیدا.

لەورا ئەگەر ئەم تەماشەی ئەزموونا چەندین وەلاتان بکەین، دێ بینین سپونسەرییا ئەڤێ پروسێسێ دایە دەستێ دەستهەلاتا دادوەری یان لایەنەکێ دادوەری، بۆ نموونە جڤاتا دەستووری یا فرەنسی رادبیت وەك لایەنەکێ دادوەری ب جورەکێ سپونسەرییا گشتی ل سەر پروسێسا گشتپرسیێ ژبۆ دلنیابوون ژ راستی وساخلەمییا رێکارێن ئەڤێ پروسێسێ ودهەمان دەمدا لایەنێ تایبەتمەندە ژبۆ وەرگرتنا سکالا ونەرازیبوونان ئەڤێن گرێدای ئەڤێ پروسێسێڤە. هەروەسا جڤاتا دەستووری لایەنێ تایبەتمەندە ژبۆ راگەهاندنا ئەنجامێن گشتپرسییێ، زێدەباری ئەڤێ چەندێ هەمان جڤات مافێ پوچەلکرنا ئەڤان ئەنجامان هەیە، چ ب شێوەیەکێ (گشتی بیت یان بەشی بیت)، ومافێ راوەستاندنا ئەوان هەیە هەتا کو ئەڤ ململانا هاتیە جڤاتێ بهێتە ئێکلاکرن. هەروەسا جڤاتا ناڤبری مافێ مایتێکرنێ هەیە ئەگەر حکومەتێ رێکێن پروپاگەندێ ب شێوەیەکێ خراب بکارهینان.

واتە بو مە ل ڤێرێ دیار دبیت، سپونسەریا دادوەری گەرەنتییە بو پاکیا پروسێسا گشتپرسییێ، ب تایبەت ل وەلاتێن پێشکەڤتی ژبەرکو دەستهەلاتا دادوەری ل ڤان وەلاتان هیچ گومانەك ل سەر بێلایەنییا وان نینە.

6. دوماهیك

پشتی ب دوماهیهاتنا ئەڤی خاندنێ ئەم گەهشتینە چەندین ئەنجام وپێشنیاران

1.6 ئەنجام

- ئەم گەهشتینە ئەوێ چەندێ، کو وەلاتێ سویسرا ئێکەمین وەلات بوویە پروسێسا گشتپرسییێ ئەنجامدای ب شێوەیەکێ گشتی. لێ وەلاتێ فرەنسا ئێکەمین وەلات بوویە گشتپرسییا دەستووری ئەنجامدای.
- خودانێ بریارێ د پروسێسا گشتپرسییێدا گەلە، ب شێوەیەکێ ئێکسەر بابەتێ گشتپرسییێ ئێکلادکەت، چ ب رازیبوونێ بیت یان ب نەرازیبوونێ.
- ئەم گەهشتینە وێ چەندێ ئەنجامدانا گشتپرسیێ کارەکێ رەوایە بێ هەبونا تکێستەکا دەستوری یا ئێکسەر، بتایبەتی لدەمێ تکێستەکا رێگر دناڤ تکێستێن دەستوری دا نەبیت کو ئەنجامدانا گشتپرسیێ قەدەغەکەت.
- د پروسێسا گشتپرسییێدا، ئازادیا دەنگدەری یا سنووردارە ب رازیبوونێ (بەلێ) یان نەرازیبوونێ (نەخێر) دەمێ دەربرینێ ژ رایا خۆ دکەت ل سەر بابەتێ گشتی یێ کەفتییە بەر دەنگدانێ د ڤێ پروسێسێدا.
- سەرەرای نێزیکبونێ د ناڤبەرا پروسێسا گشتپرسییێ وپروسێسێن نێزیکی وێدا مینا (هەلبژارتن، شورا، بەیعەت)، لێ جیاوازی د ناڤبەرا گشتپرسییێ وئەڤان پروسێساندا هەیە، ژبەرکو هەر هاوەلاتیەکێ مافێ دەنگدانێ هەبیت ب شێوەیەکێ راستەوخو بابەتێ گشتپرسییێ ئێکلادکەت.
- پروسێسا گشتپرسییێ مینا هەر پروسێسەکا دی چەندین چاکی وکێماسی هەنە، لێ سەرەرای ئەڤێ چەندێ گشتپرسی دهێتە هژمارتن دیموکراسیترین پروسێسە ژبۆ ئێکلاکرنا بابەتێن گشتی یێن گرێدای پرسێن نشتیمانی وبەرژەوەندێن بلندێن وەلاتیڤە.
- ژبۆ سەرکەفتنا گشتپرسییێ چەندین بنەما ومەرج هەنە، لێ ئەگەر گشتپرسی هاتە ئەنجامدان دویر ژ ڤان بنەما ومەرجان، ل ڤی دەمی ئەڤ پروسێسە ناهێتە هژمارتن ئامرازەکێ دیموکراسی ژبۆ دەربرینەکا راستەقینە ژ رایا گەلی.

2.6 پێشنیار

- داخازێ ژ یاسادانەرێ ل عیراقێ و ل هەرێما کوردستانێ دکەین یاسایەکێ بدارێژن، ژبۆ دورستکرنا چارچوڤەکێ یاسایی ژبۆ ئەنجامدانا گشتپرسیان،

ب شێوەیەکێ گەرەنتییا ئەنجامدانا گشتپرسییێ د بارودوخەکێ دیموکراسیدا بکەت، وژ لایەکێ دیڤە پاراستنا ماف وئازادیێن گشتی بکەت.

- پێشنیاردکەین د یاسایێ دا هەمی گەرەنتییێن پێدڤی بهێنە دارێشتن ژبۆ راگرتنا بەلانسێ دناڤبەرا لایەنێن پالپشتێن رازیبونێ لسەر بابەتێ گشتپرسیێ، ولایەنێن هەڤدژ ژبۆ وێ یەکێ گشتپرسی دەربرینەکا راستەقینە ژ رایا گەلی بکەت.

- پێشنیاردکەین یاسا بشێوەیەکێ روهن وئاشکرا رێکارێن تایبەت ب بانگەشەیا پروسێسا گشتپرسیێ پەیرەوبکەت ژبۆ وێ یەکێ لێکتێگەهشتن دناڤبەرا رایا گشتی وبابەتێ گشتپرسیێ دا هەبیت. ومەرجێن تایبەت ژبۆ دەزگەهێن راگەهاندنێ بهێنە دانان.

- پێشنیاردکەین کو ئێک لایەنێ دادەوری یێ سەربەخو ببیتە لێڤەگەرێ ژبو لێزڤرینێ ل سەر هەمی سکالا وتانێن ل پروسێسا گشتپرسیێ دهێنە دان.

7. لیستا ژێدەرا

1.7 قورئانا پیروز

2.7 پەرتوک

1. د.إبراهيم عبد العزيز شيحا، مبادىء الانظمة السياسية (الدول والحكومات)، الدار الجامعية، بيروت، 1982.
2. د.إحسان حميد المفرجي؛ د.كطران زغير نعمة؛ د.رعد ناجي الجدة، النظرية العامة في القانون الدستوري والنظام الدستوري في العراق، ط4، العاتك لصناعة الكتاب، القاهرة، 2010.
3. د.بلغول عباس، المجلس الدستوري ودوره في الرقابة على الانتخابات الرئاسية والتشريعية وعمليات الاستفتاء، دار الكتاب الحديث، القاهرة، 2025.
4. د.ثروت بدوي، النظام الدستوري العربي، دار النهضة العربية، القاهرة، 1964.
5. د.حسان محمد شفيق العاني، الانظمة السياسية والدستورية المقارنة، العاتك لصناعة الكتاب، القاهرة، 2007.
6. حسن بن محمد بن محمود العطار، رسالة تحقيق الخلافة الاسلامية ومناقب الخلافة، دار النهضة العربية، القاهرة، 2004.
7. دندل جبر، الشورى وأهل الحل والعقد في السياسة الشرعية، الاكاديميون للنشر والتوزيع، عمان، 2013.
8. رائد حمدان المالكي، لتداول السلمي للسلطة في النظم الدستورية الوطعية، ط1، دار السنهوري، بيروت، 2016.
9. د. عبد الحميد اسماعيل الانصاري، العالم الاسلامي المعاصر بين الشورى والديمقراطية: رؤية نقدية، دار الفكر العربي، القاهرة، 2001.
10. د. عبد الحميد متولي، أزمة الأنظمة الديمقراطية، ط2، دار المعارف، الأسكندرية، 1963.
11. علي عبد الله أبو هلال، مشروعية الاستفتاء الشعبي في ظل غياب النص الدستوري، ط1، دار الجندي للنشر والتوزيع، القدس، 2013.
12. علي عبد الرزاق، الاسلام واصول الحكم، دار التنوير للطباعة والنشر والتوزيع، بيروت، 2013.
13. فتحي رضوان، الدول والدساتير-دروس في المبادئ الدستورية العامة، دار النهضة العربية، القاهرة، 1966.
14. د.ماجد راغب الحلو، الاستفتاء الشعبي بين الأنظمة الوظعية والشريعة الاسلامية، مكتبة المنار الاسلامية، الكويت، 1980.
15. د.محسن خليل، النظم السياسية والقانون الدستوري، ج1، النظم السياسية، مكتبة كريدية أخوان، بيروت، 1965.
16. د. محمد عبد الحميد أبو زيد، المبادئ الدستورية العامة والنظام الدستوري المصري، دون دار ومكان النشر، 2012.
17. د.محمد كاظم المشهداني، النظم السياسية، المكتبة القانونية، بغداد، 1991.
18. د.يعقوب محمد المليجي، مبدأ الشورى في الاسلام مع المقارنة بمبادئ الديمقراطيات الغربية والنظام الماركسي، مؤسسة الثقافة الجامعية، الاسكندرية، دون تاريخ النشر.
19. د.يوسف الحاشي، في النظرية الدستورية، منشورات الحلبي الحقوقية، بيروت، 2009.

3.7 نامێن ماستەر ودکتورایێ

1. بلال سعود مطر الكربولي، النظام الدستوري للدولة لاسلامية، رسالة الماجستير، الاكاديمية العليا للدراسات العلمية والانسانية-قسم القانون، بغداد، 2009.
2. بيداء عبد الجواد محمد توفيق العباسي، الاستفتاء الشعبي وبعض تطبيقاته المعاصرة، رسالة الماجستير، جامعة الموصل-كلية القانون، 2003.
3. دولة أحمد عبدالله محمد البريفكاني، وسائل تولي السلطة وتطبيقاتها في دساتير عربية، رسالة الماجستير، جامعة الموصل-كلية القانون، 2002.
4. د. جمال أحمد السيد جاد المراكبي، الخلافة الاسلامية بين نظم الحكم المعاصرة، رسالة دكتوراه، جامعة القاهرة-كلية الحقوق.
5. علاء الدين معتز بالله محمود، الاستفتاء الشعبي وأثره في الديمقراطية، رسالة الماجستير، جامعة دمشق-كلية الحقوق، 2013.
6. ياسين محمد عبد الكريم الخراساني، المركز الدستوري لرئيس الدولة في الجمهورية اليمنية، أطروحة دكتوراه، جامعة بغداد-كلية القانون، 2000.

4.7 ڤەکولین

1. د.دريد الخطيب ومحمد أمير الشب، انفصال جنوب السودان: الجذور والتطورات والتداعيات، مجلة جامعة القدس المفتوحة للأبحاث والدراسات، العدد السابع والعشرون، 2012.
2. شيماء علي سالم، الاستفتاء السياسي المؤدي إلى الانفصال، مجلة جامعة تكريت للحقوق، المجلد 2، العدد 2، 2018.
3. د.بهامة محمد حسن كشكول، الاستفتاء بين الحق الدستوري والضرورة السياسية، مجلة جامعة دهوك، المجلد 22، العدد 1، 2019.

5.7 دەستوور ویاساێن ناڤخۆیی

1. دەستوورێ سویسرا یێ سالا 1874.
2. دەستوورێ ئەمریکا یێ سالا 1787.
3. دەستوورێ ئیتالیا یێ سالا 1947.
4. دەستوورێ ئیماراتێ یێ سالا 1971.
5. دەستوورێ سوریێ یێ سالا 1973.

6. دەستووریٚ جیبوتی یێ سالا 1992.

7. دەستووریٚ مەغرب یێ 1996.

8. دەستووریٚ عیراقێ یێ سالا 2005 .

9. پروژێ دەستووریٚ هەریٚما كوردستانا-عیراقێ یێ سالا 2009.

10. یاسا سەروكاتیا هەریٚما كوردستانا-عیراقێ یا ژمارە (1) سالا 2005.

11. یاسا پەسەندكرنا ریٚككەفتنا دناڤبەرا كومارا عیراقێ ویلایەتیٚن ئێككرتی یێن ئەمریكیدا یا ژمارە (51) سالا 2008.

ژێدەرێن ئەلەكترونی

1. شبكة الجزيرة الاعلامية، الاستفتاء الشعبي، مقالة متوافرة على الرابط التالي: Aljazeera.net

2. المركز العربي للأبحاث ودراسة السياسات، خروج بريطانيا من الاتحاد الاوروبي: التداعيات والعلاقة المستقبلية، دراسة متوافرة على الرابط التالي: alaraby.co.uk

1. د. ماجد راغب الحلو، الاستفتاء الشعبي بين الانظمة الوضعية والشريعة الاسلامية، مكتبة المنار الاسلامية، الكويت، 1980، ص10-11.
2. فتحي رضوان، الدول والدساتير-دروس في المبادئ الدستورية العامة، دار النهضة العربية، القاهرة، 1966، ص202.
3. ياسين محمد عبد الكريم الخراساني، المركز الدستوري لرئيس الدولة في الجمهورية اليمنية، أطروحة دكتوراه، جامعة بغداد-كلية القانون، 2000، ص192.
4. عبد الكريم غلاب، سلطة المؤسسات بين الشعب والحكم، الدار البيضاء، 1987، ص49. هاتیيە ظەطوهاستن ذ دولة أحمد عبدالله محمد البريفكاني، وسائل تولي السلطة وتطبيقاتها في دساتير عربية، رسالة الماجستير، جامعة الموصل-كلية القانون، 2002، ص84.
5. مادێ (112) ژ دەستووریٚ سوریێ یێ سالا 1973.
6. بيداء عبد الجواد محمد توفيق العباسي، الاستفتاء الشعبي وبعض تطبيقاته المعاصرة، رسالة الماجستير، جامعة الموصل-كلية القانون، 2003، ص7.
7. مادێ (1/138) ژ دەستووریٚ سویسرا یێ سالا 1874.
8. مادێ (1/139) ژ دەستووریٚ سویسرا یێ سالا 1874.
9. مادێ (71) ژ دەستووریٚ ئیتالیا یێ سالا 1947.
10. شبكة الجزيرة الاعلامية، الاستفتاء الشعبي، مقالة متوافرة على الرابط التالي:-
11. Aljazeera.net.
12. تاريخ آخر زيارة 2019/6/3
13. د.محند ضياء عبد القادر، تطبيقات فكرة الاستفتاء الشعبي في دستور العراق لعام 2005، مجلة العلوم القانونية، كلية القانون – جامعة بغداد، العدد الثاني، 2018، ص282.
14. د.إبراهيم عبد العزيز شيحا، مباديء الانظمة السياسية (الدول والحكومات)، الدار الجامعية، بيروت، 1982، ص219.
15. علاء الدين معتز بالله محمود، الاستفتاء الشعبي وأثره في الديمقراطية، رسالة الماجستير، جامعة دمشق-كلية الحقوق، 2013، ص19.
16. بيداء عبد الجواد محمد توفيق العباسي، المصدر السابق، ص27.
17. د. محند ضياء عبد القادر، المصدر السابق، ص288.
18. بيداء عبد الجواد محمد توفيق العباسي، المصدر السابق، ص40-41.
19. بنێرە مادەیێن (1) و (2) ژ دەستووریٚ ئەمریكا یێ سالا 1787.
20. د.يمامة محمد حسن كشكول، الاستفتاء بين الحق الدستوري والضرورة السياسية، مجلة جامعة دهوك، المجلد 22، العدد 1، 2019، ص52.
21. بۆ نموونە مەرجێن دەنگدەری ل دویف مادێ (20) ژ یاسا جڤاتا نشتیمانیا كوردستانا-عیراقێ یا ژمارە (1) سالا 1992، پێدڤییە دەنگدەر ژ هاوەلاتییێن كوردستانا-عیراقێ بیت، وهەژدە سال ژ ژییێ خۆ دەرباز كرین.
22. ل دەسپێكا پەیدابوونا ئایینێ ئیسلامێ یێ پیروز پێغەمبەری (سلاڤێن خودێ لێ بن) ئەبو بكر وعومەرێ كورێ خەتابی هەلبژارتبوون بۆ راوێژێ (شورایێ) ژبۆ پتر پێزانینان ل سەر ئەڤی بابەتی بنێرە هەر ئێك ژ: بلال سعود مطر الكربولي، النظام الدستوري للدولة لاسلامية، رسالة الماجستير، الاكاديمية العليا للدراسات العلمية والانسانية-قسم القانون، بغداد، 2009، ص136؛ ود.يعقوب محمد المليجي، مبدأ الشورى في الاسلام مع المقارنة بمبادئ الديمقراطيات الغربية والنظام الماركسي، مؤسسة الثقافة الجامعية، الاسكندرية، دون تاريخ النشر، ص149؛ ود. عبد الحميد اسماعيل الانصاري، العالم الاسلامي المعاصر بين الشورى والديمقراطية: رؤية نقدية، دار الفكر العربي، القاهرة، 2001، ص10-11.
23. د.ماجد راغب الحلو، المصدر السابق، ص172-173.
24. د.ماجد راغب الحلو، المصدر السابق، ص174.
25. بيداء عبد الجواد محمد توفيق العباسي، المصدر السابق، ص43-44.
26. بۆ نموونە د مادێ (68) ژ دەستووریٚ عیراقێ یێ سالا 2005 دا هاتییە، پێدڤییە بەربژێریٚ پوستێ سەرۆك كومارییێ ئەڤ مەرجە ل دەڤ هەبن:- 1- ژ دایك بوونێ عیراقێ بیت، وژ دەیك وبابێن عیراقێ ژ دایك ببیت. 2- هەژایەتییا تەمام هەبیت. 3- (40) چل سال ژ ژییێ خۆ بوراندبن. هەروەسا ل دویف مادێ (5) پێنجێ ژ یاسا سەرۆكاتییا هەریٚما كوردستانا-عیراقێ یا ژمارە (1) سالا 2005، مەرجێن پێدڤی ژبۆ بەربژێریٚ سەروكاتییا هەریمێ ئەڤە نە:- 1- ژییێ وی ژ (40) چل سالییێ كێمتر نەبیت ل دەمێ هەلبژارتنێ. 2- هاوەلاییێ كوردستانا عیراقێ بیت و لێ ئاكنجی بیت. 3- خودان مافێن مەدەنی وسیاسی بیت. بو زانین ل عیراقێ و هەریٚما كوردستانێ سەرۆكێ وەلاتی ب گشتپرسییێ ناهێتە دیاركرن ب تنێ دیاركرنا ئەڤان مەرجان ل گەل مەرجێن پێدڤی ژبۆ خەلیفەی ژبۆ جیاوازیێ یە.
27. ژبۆ پتر پێزانینان ل سەر مەرجێن پێدڤی ژبۆ خەلیفەی د پروسێسا بەیعەتێدا بنێرە: د. جمال أحمد السيد جاد المراكبي، الخلافة الاسلامية بين نظم الحكم المعاصرة، رسالة دكتوراه، جامعة القاهرة-كلية الحقوق، ص315-327.
28. سورة النساء، الآية (59).
29. سورة النساء، الآية (34).
30. سورة الحجرات، الآية (13).
31. د.ماجد راغب الحلو، المصدر السابق، ص142 المتن والهامش.
32. بۆ پتر پێزانینان بنێرە هەر ئێك ژ: بلال سعود مطر الكربولي، المصدر السابق، ص135-136؛ ودندل جبر، الشورى وأهل الحل والعقد في السياسة الشرعية، الاكاديميون للنشر والتوزيع، عمان، 2013، ص104-111؛ وحسن بن محمد بن محمود العطار، رسالة تحقيق الخلافة الاسلامية ومناقب الخلافة، دار النهضة العربية، القاهرة، 2004، ص23-25؛ د. عبد الحميد اسماعيل الانصاري، المصدر السابق، ص11.
33. دەستووریٚ عیراقێ یێ سالا 2005، ماوێ سەرۆكایەتییا سەرۆك كوماری ب (4) سالان دیاركریە ل دویف مادێ (1/72).
34. دەستووریٚ ئیماراتێ یێ سالا 1971، ماوێ سەرۆكایەتییا سەرۆك كوماری ب (5) سالان دیاركریە ل دویف مادێ (52).

35. دەستوورێ جيبوتى يێ سالا 1992، ماوێ سەرۆكايەتيا سەرۆك كۆمارى ب (6) سالان دياركريە لديف مادێ (23). ([1]) د.ماجد راغب الحلو، المصدر السابق، ص146.
36. علي عبد الرزاق، الاسلام وأصول الحكم، دار التنوير للطباعة والنشر والتوزيع، بيروت، 2013، ص53-57.
37. د.ماجد راغب الحلو، المصدر السابق، ص172-173.
38. علي عبد الرزاق، المصدر السابق، ص55.
39. د.محند ضياء عبد القادر، المصدر السابق، ص286.
40. لگورەى مادێ (2) ژ ئەڤێ ياسايێ، پێدڤيه ئەڤ رێككفتنه بهێته بەرچاڤكرن لسەر گەلێ عيراقێ دگشتپرسيەكێ دا.
41. ([1]) شيماء علي سالم، الاستفتاء السياسي المؤدي إلى الانفصال، مجلة جامعة تكريت للحقوق، المجلد 2، العدد 2، 2018، ص 308.
42. ژ فوقەهائێن ئاليگرێن ئەڤێ بوچوونێ (السيد صبرى وفاروق گەيلانى)، بو پتر پێزانينا بنێرە: علي عبد الله أبو هلال، مشروعية الاستفتاء الشعبي في ظل غياب النص الدستوري، ط1، دار الجندي للنشر والتوزيع، القدس، 2013، ص 111-ص122؛ و د.يمامة محمد حسن كشكول، المصدر السابق، ص63.
43. بو زانين ئەڤ بابەتێن گشتپرسى لسەر دهێته ئەنجامدان لگورەى مادێ (11) ژ دەستوورێ فرەنسا يێ سالا 1958، دڤەبرينە بـ(ياسايێن گرێداى ب رێكخستنا دەستهەلتێن گشتيڤە، ورێككەفتنامێن گرێداى ب داگيركرێن فرەنسيڤە، ورێككەفتناميێن خودان شينوار لسەر دەزگايێن دەولەتێ)
44. د. ماجد راغب الحلو، المصدر السابق، ص70.
45. بيداء عبد الجواد محمد توفيق العباسي، المصدر السابق، ص27.
46. دولة أحمد عبدالله محمد البريفكاني، المصدر السابق، ص86.
47. د. محمد عبد الحميد أبو زيد، المبادئ الدستورية العامة والنظام الدستوري المصري، دون دار ومكان النشر، 2012، ص126؛ وبيداء عبد الجواد محمد توفيق العباسي، المصدر السابق، ص17.
48. د.يوسف الحاشي، في النظرية الدستورية، مشورات الحلبي الحقوقية، بيروت، 2009، ص177.
49. بنێرە مادێ (22) ژ پرۆژێ دەستوورێ هەرێما كوردستانا-عيراقێ يێ سالا 2009. د.ماجد راغب الحلو، المصدر السابق، ص192.
50. د.إحسان حميد المفرجي ود.كطران زغير نعمة ود.رعد ناجي الجدة، النظرية العامة في القانون الدستوري والنظام الدستوري في العراق، ط4، العاتك لصناعة الكتاب، القاهرة، 2010، ص237.
51. د.ماجد راغب الحلو، المصدر السابق، ص193.
52. د.ثروت بدوي، النظام الدستوري العربي، دار النهضة العربية، القاهرة، 1964، ص366.
53. مادێ (69) ژ دەستوورێ مەغرب ماڤى ددەته شاهى، رايا گەلێ خو وەربگريت سەبارەت هەر پرۆژە يان پێشنيارەكا ياسايێ پشتى خواندنەكا باش بۆ ئەڤى پرۆژەى يان ئەڤێ پێشنيارێ دهێته كرن.
54. دولة أحمد عبدالله محمد البريفكاني، المصدر السابق، ص85.
55. د.احسان حميد المفرجي ود.كطران زغير نعمة ود.رعد ناجي الجدة، المصدر السابق، ص237.
56. د.دريد الخطيب ومحمد أمير الشب، انفصال جنوب السودان: الجذور والتطورات والتداعيات، مجلة جامعة القدس المفتوحة للأبحاث والدراسات، العدد السابع والعشرون، 2012، ص393.
57. د.ماجد راغب الحلو، المصدر السابق، ص238-239.
58. بيداء عبد الجواد محمد توفيق العباسي، المصدر السابق، ص30-31.
59. المركز العربي للأبحاث ودراسة السياسات، خروج بريطانيا من الاتحاد الاوروبي: التداعيات والعلاقة المستقبلية، دراسة متوافرة على الرابط التالي:- alaraby.co.uk تاريخ آخر زيارة 2019/5/2
60. د.ماجد راغب الحلو، المصدر السابق، ص241.
61. بيداء عبد الجواد محمد توفيق العباسي، المصدر السابق، ص31-32.
62. د.عبد الحميد متولي، أزمة الانظمة الديمقراطية، ط2، دار المعارف، الاسكندرية، 1963، ص201.
63. بيداء عبد الجواد محمد توفيق العباسي، المصدر السابق، ص33.
64. د.محسن خليل، النظم السياسية والقانون الدستوري، ج1، النظم السياسية، مكتبة كريدية أخوان، بيروت، 1965، ص120؛ ود. عبد الغني بسيوني عبد الله، النظم السياسية والقانون الدستوري، منشأة المعارف، الاسكندرية، 1997، ص506-507. هاتيية ظةطوهاستن ذ بيداء عبد الجواد محمد توفيق العباسي، المصدر السابق، ص34.
65. د.ماجد راغب الحلو، المصدر السابق، ص281-282.
66. د.محسن خليل، المصدر السابق، ص120؛ بيداء عبد الجواد محمد توفيق العباسي، المصدر السابق، ص36.
67. د.ماجد راغب الحلو، المصدر السابق، ص328؛ د.محسن خليل، المصدر السابق، ص120.
68. د.محمد كاظم المشهداني، النظم السياسية، المكتبة القانونية، بغداد، 1991، ص27.
69. بيداء عبد الجواد محمد توفيق العباسي، المصدر السابق، ص37.
70. د.محمد كاظم المشهداني، المصدر السابق، ص27.
71. بيداء عبد الجواد محمد توفيق العباسي، المصدر السابق، ص37.
72. بۆ زانين ئەڤ دەستووره هاتيیه پێداچونكرن ل ديف ياسا دەستوورى يا ژماره (65) سالا 1997 ل 27 /1997/10
73. يداء عبد الجواد محمد توفيق العباسي، المصدر السابق، ص38.
74. د.محسن خليل، المصدر السابق، ص121.
75. د.سالم الكسواني، مباديء القانون الدستوري مع دراسة تحليلية للنظام الدستوري الاردني، مطبعة الكسواني، عمان، 1983، ص139. هاتيية ظةطوهاستن ذ بيداء عبد الجواد محمد توفيق العباسي، المصدر نفسه، الصفحة نفسها.
76. د.عبد الحميد متولي، المصدر السابق، ص204-205.
77. علي عبد الله أبو هلال، المصدر السابق، ص137.
78. بيداء عبد الجواد محمد توفيق العباسي، المصدر السابق، ص28.
79. د.احسان حميد المفرجي ود.كطران زغير نعمة ود.رعد ناجي الجدة، المصدر السابق، ص236.
80. رائد حمدان المالكي، التداول السلمي للسلطة في النظم الدستورية الوطعية، ط1، دار السنهوري، بيروت، 2016، ص186.
81. د.عبد الحميد متولي، المصدر السابق، ص208.
82. رائد حمدان المالكي، المصدر السابق، ص186.
83. د.ماجد راغب الحلو، المصدر السابق، ص457-458.
84. علي عبد الله أبو هلال، المصدر السابق، ص138-139.
85. د.بلغول عباس، المجلس الدستوري ودوره في الرقابة على الانتخابات الرئاسية والتشريعية وعمليات الاستفتاء، دار الكتاب الحديث، القاهرة، 2025، ص229؛ وعلي عبد الله أبو هلال، المصدر السابق، ص139.

86. بيداء عبد الجواد محمد توفيق العباسي، المصدر السابق، ص126.
87. د.ماجد راغب الحلو، المصدر السابق، ص460.
88. بيداء عبد الجواد محمد توفيق العباسي، المصدر السابق، ص127.
89. علي عبد الله أبو هلال، المصدر السابق، ص139.
90. بيداء عبد الجواد محمد توفيق العباسي، المصدر السابق، ص128.